

॥ श्रीः ॥

परमहंसधर्मनिर्णयः ॥

श्रीरामानन्दसरस्वतीभट्टः ॥

क्षीराम

प्रशताब्दीज्ञा

त्या

संवत्सरे

श्रीरङ्गस्थ

श्रीवाणीविलासमुद्रणालये मुद्रितः ।

[क० २]

1830

Thakurji

18-8-73

॥ विषयानुक्रमणिका ॥

विषयाः

SHI GNANANANDA NIKETAN,
LIBRARY,
THAPOVANAM P. O.
Pin-605756.

अध्यायः

१	विषयानुक्रमणिका	i-ii
२	प्रस्तावना	iii-iv
३	उपोद्घातः	१
४	प्रमाणनिर्णयः	२
५	संन्यासप्रमेदनिर्णयः	३
६	अधिकारिनिर्णयः	१२
७	परमहंसाश्रमस्वीकारक्रमनिर्णयः	१६
८	उपदेशादिक्रमनिर्णयः	२६
९	परिग्रहनिर्णयः	३०
१०	दण्डविषयकनिर्णयः	३६
११	ज्ञानक्रियानिर्णयः	४३
१२	क्षौरनिर्णयः	४८
१३	पुण्ड्रविधाननिर्णयः	५३
१४	श्रवणम्	

१२	अनुसन्धानप्रकारनिर्णयः	५९
१३	मिक्षानियमनिर्णयः	७८
१४	अभ्यागताचारः	९८
१५	सायन्तुनविधिः	१०१
१६	व्यासपूजापद्धतिनिर्णयः	१०२
१७	परिग्रहविसर्जननिर्णयः	१०७
१८	पर्यटनविधिनिर्णयः	११४
१९	धर्माधर्मविवेकनिर्णयः	१२६
२०	संक्षेपपरमहसधर्मनिर्णयः	१५२
२१	अन्त्यसंस्कारविधिसूचनम्	१५७

: संक्षेपपरमहसधर्मनिर्णयः

: परिग्रहविसर्जननिर्णयः

: पर्यटनविधिनिर्णयः

: धर्माधर्मविवेकनिर्णयः

: संक्षेपपरमहसधर्मनिर्णयः

: अन्त्यसंस्कारविधिसूचनम्

: अभ्यागताचारः

५९

॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥

॥ प्रस्तावना ॥

सुविदितं भवेदेव हि सर्वेषां दक्षिणोत्तरनिवासिनां आस्तिकाग्र-
सराणां यच्छालिवाटीपुरवास्तव्याः वावदूकधुरंधराः श्रीमन्तो राम-
चन्द्रार्याः श्रीमतां श्रीशृङ्गेरीव्याख्यानसिद्धासनाधीशानां आचार्य-
शेखराणां श्रीसच्चिदानन्दशिवामिनवन्तसिद्धभारतीस्वामिपादानां श्रीचन्द्र-
शेखरभारतीश्रीचरणानां च विशिष्टानुग्रहपात्रमृताः, काले स्वीकृत-
तुर्याश्रमाः श्रीरामानन्दसरस्वतीति योगपट्टं वहन्तः शृङ्गेर्यमेव कञ्चित्
कालमुषित्वा, ततः अखण्डायाः कावेर्याः दक्षिणोत्तरपार्श्वस्थेषु धर्म-
निष्ठापरैः शमधनैः विप्रवरैः अभ्युषितेषु अग्रहारेषु कतिचित् वत्सरान्
अटित्वा, ततश्च एकान्तवासलोलाः देवगिरौ दण्डपाणेः सन्निधौ बहून्
वत्सरान् स्थित्वा, तदनन्तरं अन्ते चतुरश्रगिरिं आरुह्य श्रीधर्मकोशेश्वरा-
लये अतीव दुर्गमे निर्जनप्रदेशे कञ्चित् कालं नीत्वा, तत्रैव विदेह-
कैवल्यं आप्नुवन् इति ॥

श्रीस्वामिभिः शृङ्गेरीक्षेत्रवाससमये श्रीमदाचार्याणां आज्ञया संन्या-
साश्रमधर्मविषयकाः बहवो ग्रन्थाः अवलोकिताः । तेभ्यः श्रुत्यन्तेभ्यः
स्मृतीतिहासपुराणेभ्यः यतिधर्मनिर्णयादिसंग्रहेभ्यश्च बहुना परिश्रमेण
तुरीयाश्रमविधीन् संकलय्य, कालवैगुण्यात् संप्रदायादिव्याजेन परि-

दृश्यमानान् अशास्त्रीयान् आचारान् परिजिहीर्षवः, श्रीस्वामिपादाः
परमहंसधर्मविमर्शाख्यं चेन ग्रन्थं निमित्तवन्तः । तं तु अतिविस्तार-
तया लिखितं मत्वा तत्सारः परमहंसधर्मनिर्णयाख्ये ग्रन्थे तैरेव
संगृहीतः । तदनन्तरं विमर्शग्रन्थः श्रीस्वामिभिरेव परिहृतः इति
श्रूयते ॥

श्रीस्वामिनां स्तोत्रकदम्बादयः कृतयः तेषु जीवत्सु एव मुक्ति-
मार्गानुचिन्तननाम्ना मुद्रिता आसन् । तदानीं एष निर्णयोऽपि नावि-
विरुधेन प्रकाशनीयः इति उद्दिष्टेऽपि नानाविधहेतुतः विलम्ब्य एव
अधुना श्रीस्वामिपादानां शताब्दीसमये प्रचयं गच्छति । *तुर्याश्रम-
धर्मान् बुभुक्षुः सर्वेऽपि एतदवलोकनेन आत्मानं उपकुर्वन्तु तेन
च श्रीस्वामिनां परिश्रमः सफलो मूयादिति अभ्यर्थयामः ॥

इत्थम्

श्रीरामानन्दसरस्वतीशताब्दीज्ञापकार्यसमितिः ।

॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥

॥ परमहंसधर्मनिर्णयः ॥

॥ उपोद्धातः ॥

ओं नमः परमात्मने
हरिः ओम् ॥

सद्गुरुनाथं सदाशिवेन्द्रं

सद्यतिराजं सदाऽऽत्मानिष्ठम् ।

सद्वरेपूज्यं सदात्मरूपं

साच्चिदनन्तं सदा नमामि ॥

शान्तात्मानं प्रणतसुलभं सिद्धविद्याप्रभावं

भास्वद्रूपं सुगुणनिलयं ध्वस्तकामादिवर्गम् ।

प्रज्ञावृद्धं निजसमदृशं तारदं त्यागिवर्यं

साक्षादीशं मम गुरुवरं श्रीनृसिङ्गं नतौऽस्मि ॥

श्रीसद्गुरुमहं नत्वा यतिधर्मप्रदर्शकम् ।

परहंसस्य धर्माणां करोम्यत्र सुनिर्णयम् ॥

दृष्ट्वाऽऽचारनानात्वं यतीनां सम्प्रदायतः ।

श्रुतिमार्गप्रबोधाय किञ्चिदत्र प्रसूच्यते ॥

परमहंसधर्मनिर्णये

शुद्धान्तःकरणैर्विप्रैः पारहंस्याभिमानिभिः ।

ग्रन्थोऽयं धार्मिकैरेव द्रष्टव्यः संप्रहात्मकः ॥

यस्य सङ्कल्पमात्रिण प्रवर्तेऽस्मिन् विनिर्णये ।

तेनैवेशेन रक्ष्योऽयं पन्था वैदिकधर्मिणाम् ॥

॥ १ ॥

प्रकरणम् १

प्रमाणनिर्णयः ।

परमहंसधर्माणां मुख्यप्रमाणं उपनिषदः । चतुर्षु वेदेष्वपि “एकैकस्यास्तु शाखाया एकैकोपनिषन्मता” इति मुक्तिकोपनिष-
दुक्तरीत्या शाखासंख्याक्रमेण विद्यमानासु ११८० उपनिषत्सु
१०८ उपनिषद एव इदानीं विशेषेण प्रचारं गताः तासां सारतम-
त्वात् “सर्वोपनिषदां मध्ये सारमष्टोत्तरं शतम्” इति । तासां
मध्ये नारदपरिव्राजकोपनिषत्, संन्यासोपनिषत्, परमहंसोप-
निषत्, परमहंसपरिव्राजकोपनिषत् इत्यादिषु विंशत्युपनिषत्सु
संन्यासविषयाः श्रूयन्ते । संन्यासविधिः संन्यासात्परं अनुष्ठीय-
मानधर्माश्च उपनिषत्स्वेव प्रधानतया निरूप्यन्ते । तस्मात् उपनिष-
त्प्रतिपादितधर्मा एव यतिधर्माः । संन्यासादनन्तरं गुरुः शिष्याय
औपनिषदान् परमहंसधर्मान् उपदिशेत् इति विधिदर्शनाच्च । श्रुत्या
सह मनुपराशरादिस्मृतयश्च प्रमाणं ईश्वराज्ञारूपत्वात् स्मृतीनामपि ।
विषयाविभागं सम्यक् कृत्वा दृष्टं चेत् प्रायशः स्मृतिषु श्रुतिविरुद्धत्वं

यतिधर्मविषयेषु न दृश्यते । यत्र कुत्रापि तादृशविरुद्धत्वं तत्त्वतो भवति यदि श्रुतिवाक्यस्यैव प्रामाण्यं निर्णीतं शास्त्रकारैः । श्रुति-
स्मृतिवचनैः सह श्रुतिविरुद्धसंप्रदाया अपि प्रमाणमेव । ब्रह्मविद्या-
संप्रदायकर्तारोऽपि अस्मद्गुरवः खलु ॥

एतत्कालिकाले तु बहवः श्रुतिविरुद्धसंप्रदाया उत्पन्ना भवन्ति । प्रत्यक्षश्रुतिवाक्यविरुद्धत्वं यस्मिन् दृश्यते स संप्रदायः त्याज्य एव । केचन मन्यन्ते—तद्विधसंप्रदायस्य अज्ञातश्रुतिलिङ्गं भवेदिति । एतत् अनुचितं, प्रत्यक्षश्रुतौ सत्यां तद्विरुद्धश्रुतेः अनुमानासंभवात् । किंच अनुमितश्रुत्यपेक्षया प्रत्यक्षश्रुतेः प्राबल्यं वर्तत एव ॥

कालरीत्या परमहंसाः त्रिविधा इव दृश्यन्ते लोके—वैदिक-
(श्रुत्युक्त)परमहंसाः, केवल(श्रुतिविरुद्ध)सांप्रदायिकपरमहंसाः, उभयात्मकाश्च इति । के वा केवलसंप्रदाया इत्यादि निर्दिष्टं भविष्यति उपरि प्रत्येकं तत्तत्प्रकरणे ॥

प्रकरणम् २

संन्यासप्रभेदनिर्णयः ।

तत्त्वतस्तु एक एव संन्यासः सर्वारम्भसर्वसङ्गपादित्यारूपः । अज्ञानेन अशक्तिवशात् कर्मलोपतश्च संन्यासः त्रैविध्यमेव नानाविधं वर्ण्यते । संन्यासप्रभेदा अपि बहुप्रकारा भवन्ति ॥

प्रथमप्रकारः ।

न्यासी द्विविधः — विविदिषान्यासः विद्वन्न्यासश्चेति ।
 संन्यासविध्युक्तप्रकारेण सर्वसङ्गपरित्यागाभयप्रदानपैषोच्चारणपुरस्सरं
 सर्वकर्माणि संन्यस्य जातिरूपधरो भूत्वा स्वरूपानुसन्धानपूर्वकं
 ऊर्ध्वबाहुः उदीचीं दिशं, यदा संन्यासी गच्छेत् तदा, तदनन्तरं
 वा — १. विद्वत्संन्यासी चेत् गुरोः प्रणवमहावाक्योपदेशं
 प्राप्य यथासुखं विहरन् “मत्तः कश्चन नान्यो व्यतिरिक्तः” इति
 मन्थानः फलाद्याहारः पर्वतवनादिषु संचरन् गिरिकन्दरादिषु
 विसृजेत् देहं स्मरंस्तारकम् ॥

२ विविदिषासंन्यासी तु — गृहस्थप्रार्थनापूर्वकं कटि-
सूत्रं कौपीनं विवर्णवस्त्रं दण्डं कमण्डलुं च परिगृह्य गुरोः प्रणव-
महावाक्योपदेशं प्राप्य योगपट्टाभिषिक्तः कृतार्थोऽहं इति मत्वा
स्वाश्रमाचारपरः सन् प्रणवानुसन्धानं वेदान्तश्रवणं च कुर्यात् ॥
 शास्त्रज्ञानात् परोक्षं ब्रह्म विदित्वा यः संन्यस्यति स विद्वत्संन्यासी ।
महावेदनार्थं यः संन्यस्यति स विविदिषासंन्यासी ॥

द्वितीयप्रकारः ।

वैराग्यसंन्यासी ज्ञानसंन्यासी ज्ञानवैराग्यसंन्यासी कर्म-
संन्यासी चेति चातुर्विध्यमुपगतः ।

१ वैराग्यसंन्यासी-दुष्टमदनाभावात् चैव विषयवैतृष्यं

प्राक्पुण्यकर्मवशात् संन्यस्तः ब्रह्मचर्येण संन्यासात् जातरूपधरः
वैराग्यसंन्यासी ॥

२ ज्ञानसंन्यासी — शास्त्रज्ञानात् पापपुण्यलोकानुभव-
श्रवणाच्च प्रपञ्चोपरतः क्रोधेर्व्यासूयाहङ्काराभिमानात्मिकां देहवासनां
शास्त्रवासनां लोकवासनां च त्यक्त्वा वमनान्नमिव प्राकृतिकं
सर्वमिदं हेयं इति मत्वा च साधनचतुष्टयसंपन्नः यः संन्यस्यति स
एव ज्ञानसंन्यासी । विद्वत्संन्यासी ज्ञानसंन्यासी ॥

३ ज्ञानवैराग्यसंन्यासी — क्रमेण सर्वं अभ्यस्य सर्वं
अनुभूय ज्ञानवैराग्याभ्यां स्वरूपानुसन्धानेन देहमात्रावशिष्टः
संन्यस्य जातरूपधरो भवति यः स ज्ञानवैराग्यसंन्यासी ॥

४ कर्मसंन्यासी — ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भूत्वा वान-
प्रस्थाश्रममेव वैराग्याभावेऽपि आश्रमक्रमानुसारेण यः संन्यस्यति
स कर्मसंन्यासी । वैराग्यं पुरस्कृत्य ब्रह्मचर्याद्वा गृहाद्वाऽपि
संन्यस्येत् । विविदिषासंन्यासी कर्मसंन्यासी ॥

कर्मसंन्यासोऽपि द्विविधः — निमित्तसंन्यासः अनिमित्त-
संन्यासश्चेति ॥

(१) निमित्तस्तु - आतुरः अङ्गभूतसर्वकर्मलोपः प्राणो-
त्क्रमणकालसंन्यासः ॥

(२) अनिमित्तस्तु-क्रमसंन्यासः । दृढाङ्गो भूत्वा ब्रह्म-

न्यतिरिक्तं सर्वं कृतकं नश्वरं इति निश्चित्य देहादिकं सर्वं हेयं इति
 ज्ञात्वा च क्रमेण यः संन्यस्यति तस्य संन्यासः अनिमित्तसंन्यासः ॥

तृतीयप्रकारः ।

ज्ञानसंन्यासिनः केचित् वेदसंन्यासिनोऽपरे ।

कर्मसंन्यासिनस्त्वन्ये त्रिविधाः परिकीर्तिताः ॥

इति संन्यासिनः त्रिविधाः ।

१ ज्ञानसंन्यासी —

यः सर्वत्र विनिर्मुक्तो निर्वन्द्वश्चैव निर्भयः ।

प्रोच्यते ज्ञानसंन्यासी आत्मन्येव व्यवस्थितः ॥

२ वेदसंन्यासी —

वेदमेवाभ्यसन् नित्यं निराशीर्निष्परिग्रहः ।

प्रोच्यते वेदसंन्यासी मुमुक्षुर्विजितेन्द्रियः ॥

वृक्षमूलिको वेदसंन्यासी । वेदो वृक्षः । प्रणवस्तस्य
 मूलम् । प्रणवात्मको वेदः । अतः प्रणवाभ्यास्येव वेदसंन्यासी ॥

३ कर्मसंन्यासी —

यस्त्वग्निमात्मसात्कृत्वा ब्रह्मार्पणपरो द्विजः ।

ज्ञेयः स कर्मसंन्यासी महायज्ञपरायणः ॥

प्रयाणामपि चैतेषां ज्ञानी त्वभ्यधिको मतः ।

न तस्य विद्यते कार्यं न लिङ्गं वा विपश्चितः ॥

निर्ममो निर्भयः शान्तो निर्द्वन्द्वः पर्णभोजनः ।

जीर्णकौपीनवासाः स्यात् नम्रो वा ज्ञानतत्परः ॥

चतुर्थप्रकारः ।

संन्यासस्तावत् द्विविधः — दण्डादिलिङ्गधारणसहितः
तद्रहितश्चेति ।

१ दण्डादिलिङ्गधारणसहितसंन्यासः — अत्र विप्रस्यैव
अधिकारः ।

मुखजानामयं धर्मः वैष्णवं लिङ्गधारणम् ।

बाहुजातोरुजातानां नायं धर्मो विधीयते ॥

चत्वारो ब्राह्मणस्योक्ता आश्रमाः श्रुतिचोदिताः ।

क्षत्रियस्य त्रयः प्रोक्ताः द्वावेको वैश्यशूद्रयोः ॥

काषायं ब्राह्मणस्योक्तं नान्यवर्णस्य कस्यचित् ।

अलिङ्गी लिङ्गिवेषेण यो वृत्तिमुपजीवति ।

स लिङ्गिनां हरत्येनः तिर्यग्योनौ च जायते ॥

राजन्यवैश्ययोर्न लिङ्गसंन्यासः इति दत्तात्रेयवचनमपि
वर्तते ॥

लिङ्गधारणसहितो द्विविधः — त्रिदण्डः एकदण्डश्चेति ।

कुटीचको बहुदकश्च द्वौ त्रिदण्डौ प्रकीर्तितौ ।

हंसः परमहंसश्च द्वावुक्तौ एकदण्डिनौ ॥

२ दण्डादिलिङ्गधारणरहितसंन्यासः — अत्र क्षत्रियादीनां अधिकारः ।

क्षत्रियो वाऽपि वैश्यो वा संन्यस्येत् तु यदा तदा ।

अज्ञावृत्तिं व्रजेदेव दण्डादिपरिवर्जितः ॥

वीरमार्गेण देहं स्वं त्यजेदेवाविचारयन् ।

अभीतः सर्वतो गच्छेत् अनशनाग्निजलदंष्ट्रितः ।

आनिपातं शरीरस्य वीरमार्गोऽयमीरितः ॥

अस्मिन् मार्गे स्त्रीशूद्राणामप्यधिकारोऽस्तीति ज्ञायते । परं
✓ तु कलौ वीरमार्गगमनं निषिद्धमिति केचन मन्यन्ते ॥

पञ्चमप्रकारः ।

संन्यासः षड्विधो भवति - कुटीचकः बहुदकः हंसः
परमहंसः तुरीयातीतः अकथ्यतश्चेति ॥

१ कुटीचकः — शिखायज्ञोपवीती त्रिदण्डी (त्रिदण्ड-
मिति काय - वाङ् - मनो दण्डज्ञापकं) कमण्डलुधरः शाटीद्वय-
कन्थाधरः पितृमातृगुर्वाराधनपरः पिठरखनित्रशिक्ष्यादिसाधन-
परः एकत्र अन्नादनपरः श्वेतोर्ध्वपुण्ड्रधारी । तस्य त्रिषवणज्ञानं

ऋतुक्षौरं बाह्यदेवार्चनं मन्त्रजपाधिकारः मानुषप्रणवः श्रवणं
आत्मानुसन्धानं दहनमात्रशरीरसं भुवर्लोकप्राप्तिश्च । कुटीचकः
पुत्रादिना कुटीं कारयित्वा तत्र गेहे वा वसन् काषायवासाः
बन्धुषु स्वगृहे वा भुञ्जानः आत्मज्ञो भवेत् । एतदत्यन्ताशक्तपरम् ॥

कुटीचकादिसंन्यासिनां अत्र प्रत्येकं भुवरादिलोकप्राप्तिः
इति यदुक्तं तदज्ञानिविषयम् । एकत्वबुद्धियुक्तीव्रसगुणोपासनया
दृढात्मानुसन्धानेन च तत्त्वबोधः सञ्जातश्चेत् तद्बोधस्थैर्यानुसारेण
कुटीचकादीनामपि क्रममुक्तये ब्रह्मलोकप्राप्तिर्वा साक्षात्कैवल्यमुक्ति-
रेव वा सिद्धा भवेत् । तस्मात् केवलाश्रमप्रयुक्ताचारवतां स्वस्वरूप-
विज्ञानराहितानां संन्यासिनामेव तत्तल्लोकगमनं इत्यवगन्तव्यम् ॥

२ बहूदकः — शिखायज्ञोपवीती त्रिदण्डी कमण्डलुधरः
एकशाटीकन्याधरः शिष्यपक्षजलपवित्रपात्रपादुकासनयुक्तः मधुकर-
वृत्त्या अष्टगेहेषु अष्टकबलाशी त्रिपुण्ड्रधारी । तस्य द्विवारस्नानं
(त्रिषवणं वा) ऋतुद्वयक्षौरं बाह्यदेवार्चनं मन्त्रजपाधिकारः
मानुषप्रणवः श्रवणं आत्मानुसन्धानं शरीरसंस्कारविषये स्नानं (पूरणं)
वा, जले निक्षेपणं वा स्वर्गलोकप्राप्तिश्च । बहूदको बन्धून् हित्वा
भैक्षं चरन् कुटीचकवेषः स्यात् ॥

३ हंसः — जटाधारी यज्ञोपवीती एकदण्डी (एकदण्ड
इति ज्ञानदण्डज्ञापकं) कमण्डलुधरः शाटीखण्डतुण्डधारी शिष्य-
साधनः त्रिपञ्चसप्तगृहेषु असङ्कल्पमाधूकराक्षाशी त्रिपुण्ड्रोर्ध्वपुण्ड्र-

धारी । तस्य एकवारस्नानं न क्षौरं अजिनं मानसार्चनं ध्यानाधिकारः आन्तरप्रणवः मननं आत्मानुसन्धानं जलनिक्षेपणमात्र-संस्कारः तपोलोकप्राप्तिश्च ॥

यद्यपि कुटीचकबहूदकहंसविषयेषु कौपीनानि कण्ठतः
नोक्तानि तानि अध्याहार्याणि इत्येव ज्ञायते ॥

४ परमहंसः - परमहंसो द्विविधः - अमुख्यो मुख्य-
श्चेति ।

(1) अमुख्यपरमहंसः - शिखायज्ञोपवीतरहितः एक-
वैणवदण्डी कमण्डलुधरः एककौपीनधारी कौपीनशाटी(कन्था)-
धारी वा एकशाटीधरो वा करपात्रेण पञ्चगृहेष्वेव भिक्षान्नादनपरः
भस्मोद्धूलनपरः । तस्य मानसस्नानं (श्रवणकाले त्रिकालस्नानं वा)
अयनक्षौरं अजिनं मानसार्चनं ध्यानाधिकारः आन्तरप्रणवः
श्रवणमनने आत्मानुसन्धानं महावाक्योपदेशाधिकारः संस्कारविषये
विकिरणं (देहं खण्डशः छित्त्वा चतुर्दिक्षु प्रक्षेपः) वा, खननं वा,
जले निक्षेपणं वा सत्यलोकप्राप्तिश्च ॥

(2) मुख्यपरमहंसः- शिखायज्ञोपवीतरहितः दण्डकमण्डलु-
कन्थाशाटीरहितः दिगम्बरः एककौपीनधारी वा जलस्थलकमण्डलुः
करपात्रेण पञ्चगृहेष्वेव भिक्षान्नादनपरः भस्मोद्धूलनपरः । तस्य
मानसस्नानं न क्षौरं (अस्ति चेत् अयनक्षौरम्) नार्चनपरत्वं न
देवतान्तरध्यानं ब्रह्मप्रणवः सौऽहंभावनारूपनिदिध्यासनेन आत्मा-

नुसन्धानं महावाक्योपदेशाधिकारः विकिरणं खननं जलनिक्षेपणं वा स्वात्मन्येव कैवल्यम् ॥

अमुख्यपरमहंसः श्रवणमननानन्तरं श्रुत्युक्तप्रकारेण दण्डादि-परिग्रहविसर्जनं कृत्वा मुख्यपरमहंसो भूत्वा निदिध्यासनाभ्यासपरः सन् योगी भवेत् । विद्वत्संन्यासी तु संन्यासकालमारभ्यैव योगी भवेत् । उभावपि योगिपरमहंसौ भवतः ॥

५ तुरीयातीतः - देहमात्रावशिष्टः दिगम्बरः जलस्थल-कमण्डलुः फलाहारी (अन्नाहारी चेत् गोमुखवृत्त्या गृहत्रये) कुणपवच्छरीरवृत्तिकः तिलकपुण्ड्रधारी । तस्य भस्मस्नानं न क्षौरं न देवतान्तरध्यानार्चनपरत्वं ब्रह्मप्रणवः सोऽहंभावनारूपनिदिध्या-सनेन आत्मानुसन्धानं महावाक्योपदेशाधिकारः विकिरणं खननं जलनिक्षेपणं वा स्वात्मन्येव कैवल्यम् ॥

६ अवधूतः - अनियमः साम्बरो वा दिगम्बरो वा अजगरवृत्त्या आहारपरः । तस्य न पुण्ड्रं वायव्यस्नानं न क्षौरं न देवतान्तरध्यानार्चनपरत्वं ब्रह्मप्रणवः सोऽहंभावनारूपनिदिध्या-सनेन आत्मानुसन्धानं महावाक्योपदेशाधिकारः विकिरणं खननं जलनिक्षेपणं वा स्वात्मन्येव कैवल्यम् ॥

यद्यपि मुख्यपरमहंस - तुरीयातीत - अवधूतविषयेषु इहैव ज्ञानोत्पत्तिप्रसक्त्या स्वात्मन्येव कैवल्यं प्राप्यत इत्युक्तं तथाऽपि अपरोक्षसाक्षात्कारात् पूर्वमेव शरीरवियोगे सति अमुख्यपरमहंसवत् तेऽपि क्रममुक्त्यै सत्यलोक (सगुणब्रह्मलोक) -वासं प्राप्नुवन्ति ॥

पूर्वोक्तकुटीचकादिषड्विधविभागः मुख्यतया नारदपरिव्राजक-
संन्यासौपनिषदोः श्रूयते । अन्यासु उपनिषत्सु बहुशः चातुर्विध्य-
मेव श्रूयते । संन्यासिनश्चत्वारः कुटीचको बहूदको हंसः
परमहंसश्चेति । तुरीयपरमहंसाश्रमे तुरीयातीतावधूताश्रमौ उभावपि
अन्तर्भूतौ भवतः । उपरि परिग्रहविसर्जनप्रकरणे वक्ष्यमाणे
दण्डादित्यागकाले मुमुक्षुः पूर्वाङ्गभूतमानसार्चनवेदान्तश्रवणमनन-
स्थानादपि उत्तीर्य निदिध्यासनरूपोत्तमज्ञानाभ्यासार्थं यत्नवान्
भवति । तादृशमुमुक्षोः त्रयो मार्गा निर्दिष्टा भवन्ति मुख्यपरमहंस-
मार्गः तुरीयातीतमार्गः अवधूतमार्गश्चेति । एतेषु येन केनापि
मार्गेण गन्तव्यं तेन मुमुक्षुणा । एतेषां त्रयाणामपि परस्परं
बाह्यवेषभिक्षाक्रमादिषु यद्यपि विशेषा दृश्यन्ते तथाऽपि तेषां
आन्तरधर्मविषये न कोऽपि भेदो वर्तते । तस्मादेव बहुशः
संन्यासविभोगिक्रमे चातुर्विध्यमेवोच्यते ॥

प्रकरणम् ३

अधिकारिनिर्णयः ।

पूर्वमेवोक्तं लिङ्गधारणप्रयुक्तसंन्यासाश्रमे ब्राह्मणा एव
अधिकारिण इति । ब्राह्मणेष्वपि तीव्रतरवैराग्यवन्तः मुमुक्षव
एवाधिकृताः परमहंसाश्रमस्वीकारे ॥

विरक्तिः द्विविधा प्रोक्ता तीव्रा तीव्रतरेति च ।

सत्यामेव तु तीव्रायां न्यसेद्योगी कुटीचके ॥

शक्तो बहूदके तीव्रतरायां हंससंज्ञिते ।

सुमुक्षुः परमे हंसे साक्षाद्विज्ञानसाधने ॥

पुत्रदारधनादीनां नाशे तात्कालिकी मतिः ।

धिकं संसारमितीदृक् स्यात् विरक्तमन्दता हि सा ॥

अस्मिन् जन्मनि मा भूवन् पुत्रदारादयो मम ।

इति या सुस्थिरा बुद्धिः सा वैराग्यस्य तीव्रता ॥

पुनरावृत्तिसहितो लोको मे माऽस्तु कश्चन ।

इति तीव्रतरत्वं स्यात्, मन्दे न्यासो न कोऽपि हि ॥

विरक्तः प्रव्रजेद्धीमान् सरक्तस्तु गृहे वसेत् ।

सरागो नरकं याति प्रव्रजन् हि द्विजाधमः ॥

तीव्रतरवैराग्यवतामपि क्रमसंन्यासविषये श्रुत्युक्तदोषराहित्यं

अपि आवश्यकं, यथा हि —

षण्डोऽथ विकलोऽप्यन्धो बालकश्चापि पातकी ।

पातितश्च रक्षारी वैखानसहराद्विजौ ॥

चक्री लिङ्गी च पाषण्डी शिपिविष्टोऽप्यनमिकः ।

द्वित्रिवारेण संन्यस्तः भृतकाध्यापकोऽपि च ।

एते नार्हन्ति संन्यासं आतुरेण विना क्रमम् ॥

अन्यत्र — अथ षण्डः पातितः अङ्गविकलः स्त्रैणो बधिरः

अर्भकः मूकः पाषण्डः चक्री लिङ्गी कुष्ठी वैखानसहराद्विजौ

मृतकाध्यापकः शिपिविष्टः अनग्निः नास्तिकः वैराग्यवन्तोऽप्येते
न संन्यासार्हाः । संन्यस्ता यद्यपि महावाक्योपदेशे नाधिकारिणः
इति ॥

आरूढपतितापत्यं कुनखी श्यावदन्तकः ।

क्षयी तथाऽङ्गविकलः नैव संन्यस्तुमर्हति ॥

संप्रत्यवसितानां च महापातकिनां तथा ।

ब्राह्मणानामभिस्तानां संन्यासं नैव कारयेत् ॥

व्रतयज्ञतपोदानहोमस्वाध्यायवर्जितम् ।

सत्यशौचपरिभ्रष्टं संन्यासं नैव कारयेत् ॥

कैश्चनोच्यते काषायवस्त्रत्रिदण्डादिलिङ्गधारणरूपसंन्यासे
स्त्रीणामपि अधिकारो भवतीति । श्रुतौ तावत् तादृशाधिकारो न
दृश्यते । संन्यासार्थं प्रेषोच्चारणादिषु, संन्यासात्परं प्रणवोपासनै,
महावाक्योच्चारणे च स्त्रीणां अनधिकृतत्वात् तासां संन्यासे
आधिकारो न भवतीत्येव सिद्धम्, सर्वथा परमहंसाश्रमस्वीकरणे
चाः अनधिकृता एव इत्यत्र नास्ति संशयः । स्त्रीणां शिखायज्ञोप-
वीताभावात् कर्माभावाच्च शिखानिकृन्तन-यज्ञोपवीतविसर्जन - सर्व-
कर्मपरित्यागरूपलक्षणे परमहंसाश्रमे स्त्रीजनाः नाधिकृता एव ।
अन्यच्च, मुख्यपक्षे परमहंसस्य दिगम्बरत्वं एककौपीनवत्त्वं वा श्रुतौ
विधीयते । एतदसाध्यमेव स्त्रीणां अनुचितमपि । अतः परमहंसा-
श्रमाधिकारी तीव्रतरवैराग्यसंपन्नः मुमुक्षुः निर्दोषः पुमान् ब्राह्मण

एव, नान्यः । मोक्षस्य साक्षात्साधनं ज्ञानमेवेति कारणात्
मुमुक्षुः परमहंसः ज्ञाननिष्ठापर एव स्यात्, न कर्मनिष्ठापरः,
नापि उपासनापरः । उपर्युक्तं भविष्यति “तत्त्वतः संन्यासी
ज्ञानकाण्डपरः, न तूपासनाकर्मकाण्डपरः” इति, “यतीनां भूषणं
ज्ञानम्” इति च । प्रवृत्तिलक्षणं कर्म, तस्मात् परमहंसा-
श्रमस्वीकरणे यो मुमुक्षुः अधिकृतो भवति तस्य बाह्यकर्मो-
पासनाप्रवृत्तिः विशेषेण न भवेदेव । तादृशप्रवृत्तिवासना बहु-
परिग्रहेच्छा च यस्मिन् पुरुषे दृश्येते तेन कुटीचकाद्याश्रमस्वीकार
एव कार्यः, बाह्यपूजाराधनादयः कुटीचकादिधर्माः । प्रवृत्ति-
वासना परिग्रहेच्छा च यदा नष्टा स्यात् तदा कुटीचकादिना
परमहंसस्थानं यथाक्रमं स्वीकृतं भवेत् । उक्तं च परमहंसपरिव्राजकोप-
निषदि “त्रिदण्डी अपि स्वपरिग्रहं परित्यज्य मुख्यपरमहंसो
भवेत्” इति । अन्यत्र —

त्रिदण्डं कुण्डिकां चैव सूत्रं चाथ कपालिकाम् ।

जन्तूनां वारणं वस्त्रं सर्वं भिक्षुः परित्यजेत् ॥ इति च ॥

गौतमभरद्वाजवासिष्ठयाज्ञवल्क्यादिभिः महद्भिरपि कुटीचका-

श्रम एव स्वीकृतः इति श्रूयते भिक्षुकोपनिषदादिषु । बहिः-

कर्मज्ञभूतबहिःशिखायज्ञोपवीतसाधनादि कुटीचकादीनामेव भवति ।

परमहंसाश्रमोचिताः धर्माः सर्वेऽपि आन्तराः, तद्विधधर्मसाधन-

सम्पत्तिरपि आन्तर्येव ‘ज्ञानशिखा ज्ञाननिष्ठा ज्ञानयज्ञोपवीतिनः’

इत्युक्तत्वात् ॥

लोकै तावत् इदानीं आत्मशोधनमकृत्वैव तीव्रतरवैराग्यं
 विनैव च बहुभिः परमहंसाश्रमप्रवेशे प्रवृत्तिः क्रियते । प्रवेशानन्तरं
 तेषां बहिःकर्मादिवासनाया अप्यवकाशो दातव्य इति कृत्वा
 श्रुतिविरुद्धतया संप्रदायनाम्ना बाह्यपूजाराधनानुष्ठानादिकार्याणि
 निर्दिष्टानि भवन्ति । तस्मात् इदानींतनपरमहंसा बहवः यद्यपि
 यज्ञोपवीताभावमुण्डनकारणात् परमहंसाः, तथापि ते अन्व-
 विषयेषु विरुद्धाचरणतया कुटीचकादय इवैव दृश्यन्ते । इदं तु
 श्लोचनीयमेव शास्त्रदृष्ट्या ॥

प्रकरणम् ४

परमहंसाश्रमस्वीकारक्रमनिर्णयः ।

नारदपरिव्राजकाद्युपनिषत्सु संन्यासविध्यादि श्रूयते इत्युक्तं
 पूर्वम् । विद्येश्वरसरस्वतीवैद्यनाथदीक्षितादीनां संप्रहर्निर्णयादिग्रन्थेषु
 सर्वत्र विद्यमानप्रयोगग्रन्थेषु च संन्यासविधिः तत्तच्छाखासूत्राश्रम-
विधानक्रमेण विस्तरेण निरूप्यते । अतः संक्षेपेणैव अत्र विधिः
 सूच्यते, तदपि औपासनाभिमतः पक्षं अनुसृत्य, तस्यैव बाहुल्यात् ॥

१ आतुरसंन्यासः ।

आतुराणां च संन्यासे न विधिनैव च क्रिया ।
 प्रेषमात्रं समुच्चार्य संन्यासं तत्र पूरयेत् ॥

उत्पन्ने सङ्कटे घोरे चोरव्याघ्रादिगोचरे ।

भवभीतस्य संन्यासं अङ्गिरा मनुरब्रवीत् ॥

आतुरकालः आसन्नमरणकाल एव, नान्यः । यथातुरः स्यात् मनसा वाचा वा संन्यस्येत् । संकल्प-प्रेषोच्चारण-अभय-प्रदानानि इति त्रितय प्रधानम् । अन्यः नान्दीमुखादि-दण्ड-ग्रहणान्तः क्रमकलापः अस्यैवाङ्गम् ॥

आतुरः जीवति चेत् क्रमसंन्यासः कर्तव्यः कुटीचक-बहूदकहंसानाम् । परमहंसस्तु यथाधिकारं यथाविधि दण्डादि गृहीत्वा स्वस्थः सन् सद्गुरुमुपसद्य प्रणवमहावाक्योपदेशं लब्ध्वा क्रमसंन्यासिविध्युक्ताचारेण स्वधर्मनिष्ठो भवेत् ॥

उपदेशं विना मरणे सति यतिसंस्कारविधिनैव संस्कार-नारायणबलि-पार्वण-आराधनादि कुर्यात् ॥

“आतुरस्य भूलोकः” इति श्रवणात् आतुरसंन्यासी भूलोकगतिकः इति ज्ञायते । यस्य कस्यचित् आतुरस्य प्रणव-महावाक्योपदेशादि अप्राप्यैव, ज्ञानं (अपरोक्षज्ञानं) विनैव च, देहवियोगो भवति यदि, तस्यैव पुनः भूलोकागमनं इति मन्तव्यं, न तु अन्येषाम् । पुनर्जन्मनि क्रमसंन्यासः कृतो भवेत् पूर्व-जन्मकृत-आतुरसंन्यासबलात् । एतत् महत् फलमेव ॥

२ क्रमसंन्यासः

आदौ संन्यासात्पूर्वं 'निःस्पृहः सर्वतः शान्तः' इत्यादि-
लक्षणैर्युक्तं परमहंसं गुरुं संलक्ष्य तन्निकटे त्वर्चमेकं षण्मासं
त्रिमासं मासं वा वसन् यतिधर्मान् संवीक्ष्य सर्वेषणां त्यजन्
निषिद्धप्रतिग्रहनिवृत्तो भवेत् ॥

संन्यासकालः — यदा तीव्रतरवैराग्यं संजातं भवति स
एव संन्यासकालः "यदहरेव विरजेत् तदहरेव प्रव्रजेत्" इति
श्रुतेः । प्रवृत्तिरूपकर्मवत् निवृत्तिरूपसंन्यासकर्म नापेक्षते कालस्य
प्राशस्त्यम् । यद्यपि द्वैतनिष्ठानां कर्मोपासनापराणां एकदेशमात्र-
निवृत्तबुद्धीनां कुटीचकाद्याश्चमजिगमिषूणां उत्तरायणादिकालनियमः
विशिष्टश्चक्षोत्पादने प्रयोजनवान् भवेत्, तथाऽपि मुमुक्षोः
परमहंसाश्रमासक्तमनसः तादृशवियमः निरर्थक एव । सर्वा-
न्तर्यामिरूपिणः सर्वदा साक्षिभूतस्य विष्णोः निद्रा भवेत्
दक्षिणायने इत्यादिवचनानि अत्यन्ताविद्वद्विषयाणि ॥

क्रमसंन्यासे संन्यासकार्यं संग्रहानुष्ठानपक्षेऽपि दिनद्वय-
मपेक्षते । यदहरेव विरजेत् तदहरेव प्रव्रजेत् इत्यत्र तदहरेव
संन्यासकार्यं आरभेत इत्येव अर्थः ॥

प्रथमदिने — गुरोराज्ञां लब्ध्वा कृतमाध्याह्निकः अपराह्ण-
देशकालौ संकीर्त्य चतुःकृच्छ्रात्मकप्रायश्चित्तं प्रतिकृच्छ्रं एकैक-
गोनिष्कयद्रव्यदानद्वारा यथाविधि कुर्यात् । अथ तत्तद्देवतातर्पण-

पुरस्सरं^१ देवश्राद्धं^२ ऋषिश्राद्धं^३ दिव्यश्राद्धं^४ मनुष्यश्राद्धं^५ भूतश्राद्धं^६ पितृ-
 श्राद्धं^७ मातृश्राद्धं^८ आत्मश्राद्धात्मकानि (अष्टादशब्राह्मणसाध्यानि)
 अष्टश्राद्धानि नान्दीश्राद्धवत् संवन्धनामगोक्षवर्जं संक्षेपरीत्या
 कर्तव्यानि यथाक्रमम् । एतानि अष्टश्राद्धानि अष्टदिनेषु च
 कृतानि भवेयुः । श्राद्धोत्तरं शेषकर्मसिद्धयर्थं शिखास्थाने मूर्ध्नि
 पञ्च-षट्-सप्त वा केशान् स्थापयित्वा कक्षोपस्थवर्जं केशश्मश्रुलोमादि-
 वपनं विधाय नखानि निकृन्त्य यथाविधि स्नानादि कुर्यात् ।
 अनन्तरं दक्षिणार्थं होमार्थं दानार्थं च यथोचितद्रव्यविभागः
 कर्तव्यः । ततः देवागारे अग्रथगारे नदीतीरे गोष्ठे अरण्ये वा
 शुचौ देशे प्रविश्य परमहंससंन्यासग्रहणाङ्गत्वेन विहितगणेश-
 पूजनपुण्याहवाचन-मातृकापूजननान्दीश्राद्धानि च संकल्पपूर्वकं
 कुर्यात् । अथ ब्रह्माञ्जलिपुरस्सरं ब्रह्मादीन् नत्वा वेदादीन् जप्त्वा
 च संकतुमुष्टित्रयं प्रणवेन त्रिः प्राश्य आचम्य नाभौ करं दत्त्वा
 यथाशास्त्रं अभिमन्त्रयेत् । ततः पयोदधियुतं आज्यं अपो वा
 तद्विषयकमन्त्रोच्चारणसहितं त्रिः प्राश्य अथ आपः पुनन्तु इति
 जलं प्राश्य आचम्य उपविश्य ततः उपवासं संकल्प्य च न
 किञ्चन प्राश्नीयात् । अनन्तरं श्रोत्रियागारात् अग्निमादाय अग्नि-
 सिद्ध्यादिकं कृत्वा अस्तमयात्पूर्वं यथाविधि संकल्पपुरस्सरं परमहंस-
 संन्यासाङ्गत्वेन ब्रह्मान्वाधानं कुर्यात् । अथ सायं सन्ध्यावन्दन-
 होमादि कृत्वा अग्निं संरक्ष्य स्वयं अग्नेः उत्तरतः कुशेषु कृष्णाजिन-
 मास्तीर्य तस्मिन् उपविश्य पुराणश्रवणगायत्रीजपध्यानसहितं रात्री
 जागरणं कुर्यात् ॥

द्वितीयदिने — ब्राह्मे मुहूर्ते उत्थाय यथाविधि स्नात्वा प्रातस्सन्ध्यां प्रातर्होमादि च कृत्वा परमहंससंन्यासपूर्वाङ्गत्वेन विहितं आग्नेयस्थालीपाकं पार्वणस्थालीपाकवत् कुर्यात् । ततः विध्युक्तसूक्तजपादि कृत्वा विप्रान् संभोज्य कर्मणः पुण्याहं वाचयित्वा हेमरूप्यकुशयुतजलैः स्नात्वा संन्यासाङ्गभूतं प्राणादि-होमपूर्वकं पुरुषसूक्तहोमं तथा ज्ञानयोग्यतासम्पादनार्थं उप-पातकादिसकलपापनिवृत्तिपूर्वकं सर्वावयवशुद्धयर्थं च विरजाहोम-मन्त्रेण होमं सङ्कल्पपुरस्सरं कृत्वा अनन्तरं पुरुषसूक्तं वेदादींश्च जपेत् । अथ स्विष्टकृतं हुत्वा आचार्यादिब्राह्मणेभ्यः पूर्वोद्दिष्टभागं धेनुं वस्त्राणि सुवर्णादि च दत्त्वा क्षमापयित्वा औपासनाग्नेः उपस्थानं कुर्यात् । ततः आत्मसमारोपः कर्तव्यः । तदनन्तरं मन्त्रवत् यथाविधि अग्निं विसृजेत् । ततः कृष्णाजिनं आदाय उत्तरनारायणेन गृहात् निष्क्रामेत् । अथ स्वेभ्यः पुत्रेभ्यः आशिषं दद्यात् तद्विषयकशास्त्रोक्तवचनैः । पश्चात् योग्यं पुत्रं प्रति शास्त्र-निर्दिष्टकथनम्, तत्पुत्रस्य प्रतिवचनं च । अपुत्रविषये स्वयं विध्युक्तजपः कार्यः । अनन्तरं शास्त्रनिर्दिष्टवचनैः परस्परममताबुद्धि-त्यागरूपं बन्धुविसर्जनम् कुर्यात् । ततो जलाशयं गत्वा अञ्जलिना जलं आदाय विध्युक्तसूक्तेन अभिमन्त्र्य त्यजेत् । तिथ्यादि-स्मरणपूर्वकं स्नानं विधाय संन्याससङ्कल्पपुरस्सरं अपां पूर्णाञ्जलिं पुनः पुनः गृहीत्वा विध्युक्तप्रकारेण तत्तन्मन्त्रोच्चारणसहितं जले क्षिपेत् । पश्चात् सर्वं ब्रह्मेति चिन्तयेत् । पुनः ब्रह्माञ्जलिं कृत्वा एवं पठेत् —

यत्किञ्चिद्वन्धनं कर्म कृतमज्ञानतो मया ।

प्रमादालस्यदोषोत्थं तत्सर्वं सन्यजाम्यहम् ॥

एष त्यक्ष्याम्यहं सर्वं कामभोगसुखादिकम् ।

रोषं तोषं वित्रादं च गन्धमाल्यानुलेपनम् ॥

भूषणं नर्तनं मेयं दानं आदानमेव च ।

जमस्कारं जपं होमं याश्च नित्याः क्रिया मम ॥

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं वर्णधर्माश्रमाश्च ये ।

गुणधर्माश्च ये केचित् शुभाशुभफलानि च ॥

पद्भ्यां कराभ्यां विहरन् नाहं वाक्कायमानसैः ।

करिष्ये प्राणिनां पीडां प्राणिनः सन्तु निर्भयाः ॥ एवं ब्रुवन्,

आदित्यचन्द्रावनलोऽनिलश्च

चौर्भूमिरापो हृदयं मनश्च ।

अहश्च रात्रिश्च उमे च सन्ध्य

धर्मो हि जानाति नरस्य वृत्तम् ॥

इति आदित्यचन्द्रादीन् सर्वान् देवान् कर्मसाक्षिणः निखिलान्
गुर्वादीन् ब्राह्मणान् संन्याससाक्षित्वेन ध्यायेत् ॥

तदनन्तरं नाभिप्रमाणजलं प्रविश्य प्राङ्मुखः सन् श्रुत्युक्त-

मन्त्रपठनसहितं संकल्पपुरस्सरं च गायत्रीप्रवेशं कृत्वा आचम्य

प्रणवमयमात्मानं ध्यायेत् । जले स्थितः सन् विध्युक्तचतुर्भुजं

जप्त्वा आदित्यमुपतिष्ठेत् । अथ तन्मन्त्रपठनसहितं पुत्रवित्त-

लोकैषणात्रयादपि व्युत्थाय मिक्षाचर्ये मनः कृत्वा च पाणिना अप्सु
 अपो हुत्वा मन्त्रवत् प्रेषोच्चारणं मन्दमध्यमोच्चैः स्वरैः त्रिः कृत्वा
प्राच्यां दिशि अपां पूर्णाञ्जलिं क्षिपेत् ॥

ततः शिखार्यं स्थापितान् केशान् उत्पाट्य यज्ञोपवीतमपि
 उद्धृत्य हस्ते गृहीत्वा तत्प्रयुक्तमन्त्रेण संमर्द्य एकीकृत्य प्रक्षाल्य च
 पुनः विध्युक्तान्यमन्त्रेण अप्सु जलैः सह जुहुयात् ॥

Sanyasa
 Prayoga

अथ विष्णुप्रार्थनापुरस्सरं शरणागतिः कर्तव्या —

त्राहि मां सर्वलोकेश वासुदेव सनातन ।

संन्यस्तं मे जगन्नाथ पाहि मां मधुसूदन ॥

त्राहि मां सर्वलोकेश गतिरन्या न विद्यते ।

संन्यस्तं मे जगद्योने पुण्डरीकाक्ष मोक्षद ॥

अहं सर्वाभयं दत्वा भूतानां परमेश्वर ।

युष्मच्छरणमाश्रितः त्राहि मां पुरुषोत्तम ॥ इति ॥

[अस्मिन्नवसर एव भगवच्छरणागतिः कार्या । भगव-
 द्गीतायां “सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज” इति यदुक्तं
 भगवता तद्विधशरणागतेः अवकाशः पूर्वोक्तरीत्या संन्यासात्परं
 इत्येव ज्ञातव्यम् । ‘सर्व’पदप्रयोगात् यावत्पर्यन्तं लौकिक-
 वैदिकधर्माश्रितत्वं दृश्यते तावत्पर्यन्तं भगवदुक्तशरणागतिर्न कर्तव्या
 इत्येव स्पष्टीक्रियते । नवीनश्रीवैष्णवगृहस्थादिभिः लौकिकवैदिक-

संप्रदायकर्मवाद्भिः या क्रियते शरणागतिभावना सा निरर्थकैव ।
 सर्वाण्यपि धर्माधर्मरूपकर्माणि परित्यज्यैव “ मां शरणं व्रज ”
 इति भगवता आज्ञा कृता । धनादिसंपादने स्वकुटुम्बसंरक्षणे च
 सुदीक्षितानां बहुप्रकारेण उद्योगवतां सर्वधर्मपरित्यागो भवेदिति
 कथं वक्तुं शक्यम् ? शास्त्रोक्तशरणागतिः परमहंसैरेव कर्तुं साध्या
नान्यैः । परमहंसैरेव कर्मसाधनीभूताशिखायज्ञोपवीते परित्यक्ते
 भवतः ; न कुटीचकबहुदकहंससंन्यासिभिरपि । तस्मात् भगवता
 “ सर्वधर्मान् ” इत्यादिश्लोके यदुक्तं तन्मुह्यतया परमहंसपर-
 मेव इति सिद्धम् । लक्षणया तु वीरमार्गगाभिभिः सर्वत्यागिभिः
 क्षत्रियवैश्यशूद्रैः स्त्रीभिरपि च तादृशशरणागतिः कृता स्यात् ॥

[द्वैताभिमानिनो वदन्ति “ फलत्याग एव कर्मत्यागः,
 तस्मात् न कर्मसंन्यासपरः पूर्वोक्तश्लोकः ” इति । तैस्त्वङ्गीक्रियते
 तत्र धर्मपदेन लौकिकालौकिकधर्माधर्मरूपकर्माणि सर्वाण्यपि
 सूचितानि इति च । तथा च सति पृच्छामः यैस्तु वैष्णवगृहस्था-
 दिभिः क्रियते शरणागतिः तैः लौकिककर्मणां फलानि त्यक्तानि
 भवन्ति वा ? इति । कृष्यादिकार्यं वा राजकीयाद्युद्योगकार्यं वा
 स्वकुटुम्बरक्षणकार्यं वा फलमनुद्दिश्यैव क्रियते वा तैः ? इति च ।
 फलत्यागो न दृश्यत एव । प्रतिदिनं वा प्रतिमासं वा प्रति-
 संवत्सरं वा तादृशफलत्वेन यदायाति द्रव्यरूपेण वा धान्यरूपेण वा
 तत्सर्वं गृह्यत एव तैः, उपयुज्यते च । अत्र फलत्यागः कः ?

किं च, सर्वथा वैदिककर्माणि न त्यक्तन्यानि इति यदुच्यते
 कैश्चन तत् सत्यं चेत् श्रुत्युक्ततुरीयाश्रमस्वीकारप्रयोगाः तदाश्रम-
 धर्माश्च सर्वेऽपि सुतरां निरर्थका एव स्युः । एतदयुक्तम् । अतः
 कर्मपरित्याग एव उच्यते श्लोके, न केवलफलमात्र यागः । सामान्या-
 धिकारिजनान् उद्दिश्य फलमात्रत्यागः पूर्वमेव गीताशास्त्रे भगवता
 विस्तरेण निरूपितः । सर्वगुह्यतमं यद्भवति तदपि शास्त्रान्ते
 वक्तव्यं इति मत्वा अधिकारवतीं यथोक्तकर्मत्यागरूपसंन्यास एव
 सर्वोत्तमः इति चोक्त्वा उपसंहारः कृतो भगवता । गुप्तोत्तमं इदं
 तु विशिष्टाधिकारिविषयम् । एतादृशकर्मत्यागे वीरमार्गगमन-
 विधानेन दृढवैराग्यवतां क्षत्रियाणामपि अधिकारो वर्तते इत्युक्तं
 पूर्वमेव । अनुष्ठितश्च स त्यागः पाण्डवादिभिः अन्ते
 महाप्रस्थानरूपेण ॥]

प्रकृतमनुसरामः । विष्णुशरणागत्यनेन्तरं जलान्ते उदङ्मुखः
 सन् मन्त्रपुरस्सरं अप्सु वल्लं कटिसूत्रमपि विसृज्य सर्वकर्मनिवर्त-
कोऽहं इति स्मृत्वा जातरूपधरः (दिगम्बरः) भूत्वा स्वरूपानु-
 सन्धानपूर्वकं ऊर्ध्वबाहुः उदीचीं गच्छेत् ॥

अथ विद्वत्संन्यासी चेत् — गुरोः सकाशात् प्रणवमहा-
 वाक्योपदेशं प्राप्य यथासुखं विहरन् दिगम्बरः सकलसंचारकः
 कर्मातिदूरलाभः पर्वतवनदेवालयादिषु फलाद्याहारो भूत्वा मोक्षार्थी
 सन् गिरिकन्दरेषु विसृजेद्देहं स्मरंस्तारकम् ॥

विविदिषासंन्यासी चेत् — शतपथं गत्वा गृहस्थप्रार्थना-
पूर्वकं कटिसूत्रं कोपीनं वस्त्रमेकं च स्वयं स्वीकृत्य परिधाय चाचम्य
अथ तत्तन्मन्त्रप्रार्थनापुरस्सरं दण्डग्रहणं कमण्डलुग्रहणं च कुर्यात् ।
[[केषांचित् संप्रदायरीत्या काषायवस्त्रदण्डादीनि संन्यासिगुरुष्वैव
दीयन्ते । संन्यासिनः तादृशदानाधिकारो वर्तते इति श्रुतिमुखतः
न ज्ञायते] ततः दण्डकमण्डलुवस्त्रयुक्तः सन् जिज्ञासुः गुरुसमीपं
उपदेशार्थं गच्छेत् । एवं दिनद्वये संन्यासकार्यं संपूर्णं भवेत् ॥

लोके तावत् इदानीं तात्कालिकसौकर्यमुद्दिश्य बहुशः
एकस्मिन्नेव दिने दुःसम्प्रदायतया सर्वं निर्वर्तितं भवति । अन्धपरं-
पराविधानेन अष्टश्रद्धान्यपि प्रातःकाल एव क्रियन्ते । सर्वाण्यपि
कर्माणि समाप्यन्ते च मध्याह्नात्पूर्वमेव । श्रुतिविध्युक्तोपवासस्य वा
रात्रौ जागरणस्य वा अवकाशो न दीयते एव । कर्मलोपो यदि
भवति संन्यासस्य क्रमत्वं नष्टं स्यादिति न कोऽपि मन्वेत् ।
कर्मलोपः आतुरसंन्यासे भवेत्, न क्रमसंन्यासे । अविधिना कृतं
अकृतमेव स्यात् ॥

अन्यच्च — एतत्काले बहुभिः केवलममन्त्रवत् लौकिकत्यागं
कृत्वा धृत्वा च संन्यासेवमं भिक्षाचरणादिकं क्रियते । तादृशानां
गतिः का वा भवेदिति ईश्वर एव जानाति । मन्त्रं विना त्यागः
कृतश्चेत् स भस्मन्याहुतिवद्भवेत् । बाल्ये तावत् सर्वेषां
विप्राणां शिखायज्ञोपवीते उभेऽपि वेदोक्तसंस्काररूपेणैव आगते ।
अतः तत्त्यागोऽपि वेदोक्तविधिमनुसृत्यैव कर्तव्यः नान्यथा ।

केवललौकिकत्यागेन कर्मबद्धत्वं नैव गतं स्यात् । विहितकर्माकरणे
षाण्डत्वमेव संपादितं भवेत् । वेदोक्तमन्त्रवत्संन्यासेन विनष्ट
काषायकापीनादिसंन्यासिलिङ्गधारणे अधिकारौ न भवत्येव ।
पूर्वमेवोक्तम् —

अलिङ्गी लिङ्गिवेषेण यो वृत्तिमुपजीवति ।

स लिङ्गिनां हरत्येनः तिर्यग्यौनौ च जायते ॥ इति ॥

प्रकरणम् ५

उपदेशादिकमनिर्णयः ।

संन्यासिनः उपदेशविषये पूर्वसंन्यासी परमहंसोऽधिकारी ।
तादृशगुरोः समीपं विविदिशसंन्यासी चेत् दण्डकमण्डलुवस्त्रयुक्तः
समित्पाणिः सन् गच्छेत् । [अत्र समित्पाणिरिति संहतपाणिः
इत्यर्थः । अथवा अत्र समिदिति सूचकं भवति । यथा समित्
शुष्का भवति होमार्हा च तथा पूर्वमेव शिष्यस्य विवेकवैराग्य-
शमदमाद्यभ्यासैः मनोवाक्कायकर्मवासनादीनि शुष्कीकृतानि भवेयुः ।
गुरोः सकाशात् यज्ज्ञानं प्रार्थितं तेन ज्ञानेन सर्वाण्यपि कर्मादीनि
अस्मीकृतानि भवन्तु इत्युद्दिश्य शिष्येणागतं इति भावः । साधन-
चतुष्टयसंपन्नो भूत्वा मोक्षार्थी शिष्यः ब्रह्मज्ञानान्तस्साधनभूत-
मुख्यतमश्रवणार्थं गुरुं प्राप्नुयात् इत्यर्थः] एवं गुरुसमीपं गत्वा
नमस्कारं विधाय गरुडासनेन उपविश्य करसंपुटं कृत्वा गुरुप्रार्थनार्थं

कुर्यात् — “गुरो ! भगवन् ! अस्मात् घोरात् असङ्कर्म-
जन्मजरामरणाद्यपारसंसारत् आत्मज्ञानेन मां तारय ॥

साहि मां योगिनामीश नान्यत्वात्ताऽस्ति मे प्रभो ।

अविद्याकृष्णसर्मेण दष्टं तद्विषपीडितम् ।

त्वद्धाक्यामृतपानेन संजीवय पुनर्मृतम् ॥”

इति गुरुं प्रार्थ्य दक्षिणजानुं भूमौ नीत्वा पादग्रहणं कृत्वा “यो
ब्रह्माणं” इत्यादिमन्त्रेण गुरुं भगवद्बुद्ध्या उपस्थाय तदनन्तरं
“अधीहि भगवो ब्रह्म” इति ब्रूयात् । तस्मै साधन-
चतुष्टयसंपन्नाय अधिकारिणे गुरुः ब्रह्म उपदिशेत् । गुरुः अद्वैत-
सन्निधानन्दरूपं आत्मानमेव अनुसन्धाय जलपूर्णशङ्खं पुष्पादिभिः
अभ्यर्च्य द्वादशप्रणवैः अभिमन्त्र्य तेनोदकेन प्रणवेन शिष्यस्य
शिरोऽभिषिञ्चेत् । ततः “शं नो मित्रः” इत्यादिप्रथमं शान्ति-
मन्त्रं त्रिवारं पाठित्वा शिष्यशिरसि हस्तं दत्वा पुरुषसूक्तं जपेत् । ततो
दक्षिणकक्षान्तरेण हस्तं शिष्यहृदये निधाय तत्प्रयुक्तमन्त्रपठनसहितं
दीक्षां दद्यात् । ततः उदङ्मुखाय शिष्याय नित्यशुद्धमुक्तसत्य-
परमानन्दाद्वयब्रह्मप्रतिपादकं प्रणवं दक्षिणकर्णे प्राङ्मुखः सन्
उपदिशेत् । उत्तमशिष्याय ब्रह्मप्रणवमप्युपदिशेत् । ततः प्रणवस्यार्थं
आचार्यवचनेन बोधयेत् पञ्चीकरणबोधनपुरस्सरं अभ्यारोपापवाद-
बोधनपुरस्सरं च ॥

अथ शिष्यस्य दक्षिणे कर्णे शिष्यशास्त्रामहावाक्योपदेशपूर्वकं

चत्वारि महावाक्यानि उपदिशेत् । ततो महावाक्यार्थं च बोधयेत् ॥

अनन्तरं पर्यङ्कशौचं कारयित्वा योगपटं दद्यात् । पश्चात् गुरुणाऽपि शिष्यं प्रति पूजादि वन्दनं च कर्तव्यम् । तथैव इतर-संन्यासिभिरपि तदा यथोक्तवन्दनं कर्तव्यम् । अन्योपदेशार्थं अधिकारोऽपि गुरुणा दातव्यः । विद्यावतः सभ्यस्यैव एवं योगपट्टाद्यधिकारः न तु सर्वेषाम् ॥

अधीतविद्यः सभ्यश्चेत् दद्यात् योगपटं गुरुः ।

उच्चासनं प्रकल्प्योपविशेत् तत्राङ्गया गुरोः ॥

सभ्यादिष्टमुपन्यस्य वेदान्ते किञ्चिदेव तु ।

गुरुणा विधिवन्त्यासपूर्वं शङ्खाभिषेचनम् ॥

वासोमाल्यादिकं दत्त्वा गुरुणा यतिभिः सह ।

नमस्कृत्य प्रपूज्याथ स्तोत्राणि च पठेत् तथा ॥

वस्त्रं चोपरि संघार्य बन्धुभिर्यतिभिः सह ।

गीताध्यायं विश्वरूपं भुङ्क्त्व राज्यान्तमेव च ॥

ततो नाम प्रकर्तव्यं गुरुणा सर्वसंमतम् ।

तत्त्वंपदार्थयोरैक्यं यत्पदं प्रतिपादयेत् ।

तन्नाम यतये कुर्यात् वाक्यनाम तदिष्यते ॥

(पूर्वाचार्योणां नाम न कर्तव्यम्)

तीर्थाश्रमवनाख्यगिरिस्पर्शसागरः ।

सरस्वती भारती च पुरी नामानि वै दश ॥

श्रीपादसंज्ञया वाच्यं नाम तस्य यथातथम् ॥

अथ गुरुक्तिः — “अद्यप्रभृति त्वया संन्यासाधिकारिणे
संन्यासो देयः ॥

अद्यारभ्य त्वया कार्यं दीक्षान्याख्यादिकं सदा ।

योगपट्टोऽपि दातव्यः शिष्ये सम्यक्परीक्षिते ॥”

इत्याक्षां गुरुणा दत्तां गृहीत्वा शिरसा स्थयम् ।

उत्थाय च ततः सम्यक् कुर्यात् पादप्रहान्वितम् ॥

सदोरकं नमस्कुर्यात् गुरुं ज्येष्ठयतींस्तथा ॥

ततो गुरुः शिष्याय औपनिषदान् परमहंसधर्मान् उपदिशेत् ।

प्रायशः शिष्ययोग्यतां अविचार्यैव सर्वेषामपि योगपट्टः
दत्तो भवति अस्मिन् काले । अत एव अतिसामान्यशिष्यस्य
मनोवृत्तिः संन्यासकालेऽपि सामान्यैव स्यादिति कारणाच्च वक्ष्यमाण-
संप्रदायः उत्पन्नः इति संविभाति । योगपट्टावसरे गुरुणा शिष्य-
पूजादिकं कर्तव्यं इति यत् वर्तते तत्संबन्धेन संप्रदायक्रमेण
शिष्यशिरसि सालिमात्रं निक्षिप्य तत्पूजैव क्रियते । शिष्य-
शिरस्येव अभिषेकादि कर्तव्यं, शिष्य एव संपूज्यः इति विधिः
स्पष्टो भवति । संन्यासकाले शिष्यस्य मनोवृत्तिः अतीव उत्कृष्टा
भवेदिति कारणात् तच्छिष्यमेव विष्णुबुद्ध्या संभाव्य पूजयेत्
इति दृश्यते विधिः । “जीवन् परमहंसः साक्षात् विष्णुरेव”

इति स्मृतेश्च । तथा चेत् सालिप्रावरूपप्रतीकस्य आवश्यकता कुतः ?
 सालिप्रावपूजा कृता चेत् शास्त्रविहितशिष्यपूजा कृता स्याद्वा ?
 शिष्यस्य योग्यता तावता न भवति चेत् योगमष्टौ न दातव्यः
 पूजाऽपि न कर्तव्या । परमहंसाश्रमस्वीकरणेऽपि सादृशः अनर्हः
 एव स्यात् ॥

प्रकरणम् ६

परिम्रहनिर्णयः ।

परमहंसस्य परिग्रहः स्वल्पः । अमुख्यपक्षे कन्यारूपेण एकं
 चक्रं कौपीनद्वयं एकवैणवदण्डः इत्येव । पादुकाजिनकमण्डलु-
 विषयेषु अनुमतिर्वर्तते । उक्तपरिम्रहादुपरि यत्किञ्चित् संगृहीतं
 चेत् परमहंसेन स दोषभाग्यभवेत् नारकी च । केवलसंप्रदायाः
 सादृशदुर्गतिं निवारयितुं नैव शक्ताः स्युः ॥

कौपीनयुगलं कन्या दण्ड एकः परिग्रहः ।

यतेः परमहंसस्य नाधिकं तु निधीयते ॥

यदि वा कुरुते रागात् अधिकस्य परिग्रहम् ।

रौरवं नशकं गत्वा तिर्यग्योनिषु जायते ॥

अन्यत्र —

कौपीनयुगलं वासः कन्यां शीतनिवारिणीम् ।

पादुके चापि गृहीयात् कुर्यान्नान्यस्य संग्रहम् ॥ इति ॥

पादुकाविषये दारुपादुका दूषिता भवति यतिधर्मनिर्णये-

यः काष्ठपादुकारूढो गृहादन्यगृहं व्रजेत् ।

छेत्तव्यो चरणौ तस्य नान्यो वण्डो विधीयते ॥ इति ॥

संप्रदायत्वेन बहुशः काष्ठपादुकैव व्रज्युज्यते अस्मिन्
काले । चर्मपादुका गृहस्थानां योग्या । तृणमयपादुकैव यतेः
इति गम्यते । तार्जपादुका यदि न लब्धा पादुकां विनैव
परमहंसेन स्थितं चेत् वरं इत्येव ज्ञायते ॥

सर्वदोषानहौ भिक्षुः न त्यजेत्तु कदाचन ।

उदपात्रं च भिक्षां च दृष्येदत उपानहौ ॥

इति विधिः बहुरूपपरः, तस्यैव पात्रपादुकासन्नयुक्तत्वात् पूर्व-
श्रद्धासितश्रुतिनिर्देशतः ॥

आविकं त्वधिकं वस्त्रं तूलीं तूलपटीं तथा ।

प्रतिगृह्य यतिश्चैतान् पतते नात्र संशयः ॥

ग्राह्यं कार्पासजं वस्त्रं काषायाक्तं अयोचितम् ।

अन्यद्वस्त्रं त्यजेद्योगी यदीच्छेदात्मनो हितम् ॥

चित्रवस्त्रं तु न ग्राह्यं अपि कार्पाससम्भवं ।

मलाक्तं च दशाहीनं वर्जयेदम्बरं यतिः ॥

ऊर्णा तु रोमसम्भूता कुर्मर्मलयुता पटः ।

कस्तूरी रोचनं रक्तं वर्जयेदात्मवान् यतिः ॥

हिंसोद्भवं पटुकूलं कस्तूरी रोचनं तथा ।

प्राण्यङ्गं च तथोर्णां च यतीनां पतनं ध्रुवम् ॥

एतान् स्पृष्ट्वा प्रमादेन स्वधर्मात् क्यवते यतिः ।

साक्षेपेण यदा लौल्यात् ग्रहणे नरकं ध्रुवम् ॥

अथ कञ्चुकस्य निषिद्धत्वं सूच्यते —

विषवां कञ्चुकोपेतां सधवां कञ्चुकं विना ।

यतिं च कञ्चुकोपेतं दृष्ट्वा चक्षुर्निमीलयेत् ॥ इति ॥

अथ नूतनवस्त्रादिग्रहणनिषिद्धत्वं सूच्यते —

विशीर्णान्यमलान्येव चेलानि प्रथितानि तु ।

कृत्वा कन्यां बहिर्वासः धारयेत् धातुरञ्जितम् ॥ इति ।

“रध्यायां बहुवस्त्राणि”, “जीर्णकौपीनवासाः स्यात्”

इत्यपि । जीर्णतया अन्यैः त्यक्तं प्रक्षाल्य धातुरञ्जितं कृत्वा विभृयात् । अमुख्यपरमहंसस्य एकमेव वस्त्रम्, तदपि कन्या-
रूपेण इति सिद्धम् ॥

जानोरुर्ध्वं अधो नाभेः परिधायैकमम्बरम् ।

द्वितीयमुत्तरं वासः परिधाय गृहानटेत् ॥

इति विधिः परमहंसेतरविषयः । परमहंसविषये तु —

“एकवासा विशुद्धात्मा मन्दगामी युगान्तदृक् ।”

इत्युक्तम् । “परमहंसपरिव्राजकानां आसनशयनादिकं भूमौ” इति
श्रुतेः आसनशयनार्थं न कौऽपि परिग्रहस्तेषां इति च सिद्धम् ।

“भूमिः शय्याऽस्ति विस्तीर्णा”, “सर्वत्र भूतलशयनः” इति च
अवधानम् ॥

संन्यासकाले परमहंसस्यापि कमण्डलुग्रहणं श्रूयते, अतः
परिग्रहविसर्जनपर्यन्तं कमण्डलुरपि तस्य स्यादित्येव मन्तव्यम् ।
हंसपरमहंसयोः अजिनमपि भवेत् ॥

मुख्यपक्षे श्रूयते — शाटीद्वयं कुटीचकस्य, बहूदकस्य
एकशाटी, हंसस्य खण्डं, दिगम्बरं परमहंसस्य एककौपीनं वा,
तुरीयातीतावधूतयोः जातरूपधरत्वं इति । अतः एककौपीनमेव
मुख्यपरमहंसस्य परिग्रहः स्यात्, नान्यत् । तस्य करपात्रित्वात्
पात्रादिपरिग्रहस्य प्रसक्तिर्नास्त्येव ॥

अमुख्यपरमहंसस्य हंसस्येव माधुकरभिक्षाग्रहणनियमात्
पात्रपरिग्रहोऽपि स्यात् । पात्रादिसंग्रहविषये श्रुतिविधयः दृश्यन्ते
वक्ष्यमाणप्रकारेण —

मृशर्वलाबुजं पात्रं वैणवं तान्तवोपलम् ।

पार्णं तार्णं तथा क्षौमं पात्रं पर्णपुटं तथा ।

उक्तानि यतिपात्राणि ब्रह्मणा विश्वयोनिना ॥

अन्यत्र —

अलाबुदारुपात्रं वा मृण्मयं वैणवं तथा ।

एतानि यतिपात्राणि मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् ॥ इति ।

अतैजसानि पात्राणि तस्य स्युर्निर्व्रेणानि च ।

तेषां मृद्भिः [अद्भिः] स्मृतं शौचं चमसानामिवाज्वरे ॥

एकपात्रं तु भिक्षूणां निर्दिष्टं फलमुत्तमम् ।

नैव दोषो द्विपात्रेण अशक्तौ व्याधिपीडिते ॥

तैजसपात्राणि वा इत्यादि वा न गृह्णीयात् —

सुवर्णं रजतं ताम्रं तैजसं यच्च किञ्चन ।

स्पृष्ट्वा परित्राट् शुद्धं च सवासा जलमाविशेत् ॥

द्रव्यं तु मुद्रितं स्पृष्ट्वा त्रिरक्षेण शुचिर्भवेत् ॥

अत्र स्पृष्ट्वा इति प्रथमस्थितस्य पदस्य सुवर्णादितैजसं
लोभेन परिग्रहत्वेन आत्मोपत्वेन स्पृष्ट्वा इति, द्वितीयस्य येन
केनापि कारणेन द्रव्यं स्पृष्ट्वा इति चार्थः ॥

संन्यासी यो हि भूत्वा तु हिरण्यं संग्रहेद्यदि ।

तस्य दर्शनमात्रेण सन्वैलौ जलमाविशेत् ॥

द्रव्यादानं यतिर्यो वै प्रकरोति नराधमः ।

पच्यते नरके घोरे यावदाभूतसंप्लवम् ॥

लब्धं द्रव्यं परित्यज्य उपवासन्नयं चरेत् ।

प्राणायामशतं कृत्वा त्वयुतं जपमाचरेत् ॥

पतत्यसौ ध्रुवं भिक्षुः यस्य भिक्षोर्द्वयं भवेत् ।

धीपूर्वं रेतस्तर्गाः द्रव्यसंग्रह एव च ॥

सिद्धमन्नं गृहस्थाय वनस्थाय च गोरसम् ।

यतये काञ्चनं दत्त्वा सौख्यं नरकं व्रजेत् ॥

अन्यत्र —

यतीनां काञ्चनं दत्त्वा ताम्बूलं ब्रह्मचारिणाम् ।

चोराणामभयं दत्त्वा दाताऽपि नरकं व्रजेत् ॥

स्थावरं जङ्गमं बीजं तैजसं विषमायुधम् ।

षडेतानि न गृहीयात् धीतिः मूत्रपुरीषवत् ॥

प्रतिग्रहं न गृहीयात् नैव चान्यं प्रदापयेत् ।

प्रेरयेद्वा तथा भिक्षुः स्वप्रेऽपि न कदाचन ॥

बीजग्रं तैजसं पात्रं शुक्रोत्सर्गं सिताम्बरम् ।

निशान्नं च दिवास्वापं यतीनां पतनानि षट् ॥

एकान्नी द्विव्रती चैव भेषजी वस्तुसंग्रही ।

चत्वारो मरकं यान्ति सनुः स्वायंभुवोऽनवीत् ॥

[अत्र वस्तुसंग्रहीति विध्युक्तपरिमहादुपरि न किमपि वस्त्वन्तरं संन्यासिभिः स्वपरिमहत्वेन सम्पादनीयम् । गृहस्थैस्तु संन्यासिनां तात्कालिकोपयोगार्थं तैजसपात्रादिवस्तूनि दत्तानि चेत् तदुपयोगे दोषो नास्ति । वक्ष्यते चोपरि भिक्षाप्रकरणे “सुवर्णपात्राद्युपयोगेऽपि न दुष्येत दुष्येत तु परिग्रहात्” इति । तस्मात् संन्यासिभिः श्रुत्युक्तपरिमहं विना उपरि न किञ्चिदपि वस्तु ममत्वेन संग्रहीतव्यं इत्यर्थः] ॥

यदा धर्मसाधनत्वेन श्रुत्यविरोधेन च परिग्रहः आवश्यकः इति दृश्यते तदा प्रवृत्तिमद्भ्यः गृहस्थादिभ्य एव आददीत, नैव संन्यास्यादिभ्यः निवृत्तिमद्भ्यः । उक्तं च —

आददीत प्रवृत्तेभ्यः साधुभ्यो धर्मसाधनम् ।

नाददीत निवृत्तेभ्यः प्रमादेनापि किञ्चन ॥ इति ॥

तत्त्वतस्तु —

सज्जतः संचयान् सर्वान् यीन्ति नाशमुपद्रवाः ।

न हि संचयवान् कश्चित् दृश्यते निरुपद्रवः ॥

किंचिदेव ममत्वेन यदा भवति कल्पितम् ।

तद्भवेत् परित्याप्राय सर्वं संपद्यते तदा ॥

यतो यतो निवर्तेत ततस्ततो विमुच्यते ।

निवर्तनाद्धि सर्वत्र सुखमक्षयमश्नुते ॥

अकिञ्चनस्य दान्तस्य शान्तस्य समचेतसः ।

सदा संतुष्टमनसः सर्वाः सुखमया दिशः ॥

प्रकरणम् ७

दण्डविषयकनिर्णयः ।

धारयेद्दण्डं दण्डं न स्थूलं न कुशं तथा ।

कनिष्ठा ब्रह्मदण्डे च तर्जनी विष्णुदण्डके ।

मध्यमा रुद्रदण्डे च आसुरेऽङ्गुष्ठकं तथा ॥

उत्तमस्तु कनिष्ठेन तर्जन्या मध्यमः स्मृतः ॥

मध्यमया कनिष्ठः स्यात् अङ्गुष्ठेनासुरो मतः ।

मूलस्थूलो भवेत् नारी मध्यस्थूलो नपुंसकम् ॥

समपर्वसमाकारः पुरुषो वैणवो मतः ॥

षड्भिः सुदर्शनं दण्डं नारायणमथाष्टभिः ।

गोपालं दशभिर्युक्तं द्वादशैर्वासुदेवकम् ॥

चतुर्दशैरनन्तं च अत उर्ध्वं न धारयेत् ।

(अत्र संख्याः दण्डपर्वग्रन्थिसंख्याः)

पञ्च दण्डा यतीनां च षष्ठं च नैव धारयेत् ॥

अन्यत्र तु उक्तम् - एकादशेन वद्वित्रिचतुस्सप्तान्यतमपर्वकान्
इत्यपि ॥

दण्डं तु वैणवं सौम्यं सत्वचं समपर्वकम् ।

पुण्यस्थाने समुत्पन्नं नानाकल्मषशोधितम् [कल्माषशोभितम्]

अदग्धं अहतं कीटैः पर्वग्रन्थिविराजितम् ।

स्वयंभूतं तु मेदिन्यां शाखावर्जं ऋजुं शुभम् ।

नासादन्नं शिरस्तुल्यं भ्रुवोर्वा विभृयाद्यतिः ॥

अन्यत्र — पादादिमस्तकप्रमाणं अत्रणं समं सौम्यं
अकाकपृष्ठं सलक्षणं वैणवं दण्डं इति, समसन्नतपर्वकं इति च ॥

तस्य चाग्रे च मूले च ग्रन्थि त्यक्त्वा तु धारयेत् ।

द्विचत्वारिषडष्टौ वा ह्यङ्गुलानि समाहितः ॥

न न्यूनं नातिरिक्तं च द्विगुणं मूलतोऽपके ।

पादाङ्गुष्ठप्रमाणेन ब्रह्मरन्ध्रेण संमितम् ॥

पञ्चभागं च कुरुते ज्ञानवान् स (न) तु मस्करी ।

चतुर्थे दण्डभागे तु ब्रह्ममुद्रा विधीयते ॥

आहो भागत्रयं कृत्वा अग्रभागं परित्यजेत् ।

बध्नीयात् मध्यभागान्ते ब्रह्ममुद्रां तु मस्करी ॥

भागद्वयं विहायोर्ध्वं चतुरङ्गुलमानतः ।

[भागद्वयं इति मध्यभागस्य भागद्वयम् । उर्ध्वं इति
मध्यभागस्य तृतीयभागे ॥]

दण्डं कार्पाससूत्रेण वेष्टयेत् संप्रदायतः ।

श्वेतसूत्रं भवेद्यत्र ब्रह्ममुद्रा प्रकीर्तिता ॥

दन्ताः श्वेताः नखाः श्वेताः श्वेताश्च ब्रह्ममुद्रिकाः ।

कटिपुष्पं दण्डवत् पञ्च श्वेताः प्रकीर्तिताः ॥

यज्ञोपवीतसूत्रेण नवाङ्कसमलाञ्छितः ।

पूर्वोत्तराभ्यां भागाभ्यां वेष्टयेत् तमखण्डितम् ॥

अकारोकारमकारार्धमात्रा चतुरङ्गुलम् ।

दण्डस्योर्ध्वलिङ्गस्य वेष्टयेत् संप्रदायतः ॥

ब्रह्मप्रन्थिर्विष्णुप्रन्थिः रुद्रप्रन्थिस्तथैव च ।

तस्याग्रे चैकप्रन्थिश्च कल्पनीयो विधानतः ॥

आदौ तु यमपाशं च कालप्रन्थिर्द्वितीयकम् ।

द्वे सूत्रे वेष्टयेन्मात्रा मात्राः सूत्रेण छादयेत् ॥

उभे रज्जुचलन्मध्ये नागप्रन्थित्रयं ततः ।

प्रन्थिद्वयं ततः पश्चात् उभे सूत्रे च पीडयेत् ॥

सार्धत्रयं ब्रह्मग्रन्थि मात्रासन्धानपूर्वकम् ।

ब्रह्ममुद्रा समाख्याता चतुरङ्गुलभागिका ॥

गोशृङ्गसदृशं ग्रन्थि कारयेत् लिङ्गसंमुखम् ।

अन्यत्र —

अष्टाङ्गुलं तदर्धं च षडङ्गुलमथापि वा ।

कार्पाससूत्रयुग्मेन वेष्टयेत् ब्रह्ममुद्रिकाम् ॥ इति ॥

ब्रह्ममुद्राङ्कितो दण्डः सर्वकाले शुचिः स्मृतः ।

भिक्षायामटने चैव न दोषो मनुरब्रवीत् ॥

विच्छिन्ने दूषिते वाऽपि बध्नीयात् ब्रह्ममुद्रिकाम् ।

१ ॥ चातुर्मास्यान्तरे वै तु न बध्नीयाद्यतिः क्वचित् ॥

अनध्याये चापराहे न बध्नीयात् कदाचन ।

ब्रह्म धेनुस्तथा शङ्खः परशुर्नाग एव च ।

पञ्च मुद्राः समाख्याताः स दण्डे धारयेद्यतिः ॥

अन्यत्र —

नागमुद्रा शङ्खमुद्रा धेनुमुद्रा तथैव च ।

ब्रह्मपरशुमुद्रे च पञ्च मुद्राः प्रकीर्तिताः ॥ इति ॥

नागमुद्रा त्वधो धार्या धेनुमुद्रा तु मध्यतः ।

तृतीये दण्डभागे तु धार्या परशुमुद्रिका ॥

तस्या उपरि संधार्या शङ्खमुद्रा तु वैष्णवी ।

षोडशाङ्गुलविस्तीर्णं दीर्घं च षोडशत्रयम् ॥

चतुरङ्गुलप्रमाणेन विस्तीर्णं दीर्घितं कृतम् ।

मध्यपल्लवमाच्छाद्य ततस्तद्विगुणं कृतम् ॥

पुनस्तत् द्विगुणं कुर्यात् मुद्रा परशुसंज्ञिका ।

संप्रदायविधानेन क्रियते दण्डसूत्रकम् ॥

यज्ञोपवीतसूत्रस्य चतुर्विंशतिसंख्यकैः ।

अदण्डो नैव तिष्ठेत् यतिः कुत्रचिदात्मवान् ।

यदि तिष्ठेत् प्रतिदिनं प्राणायामशतं चरेत् ॥

१ । दण्डत्यागं न कुर्वीत प्रमादेन यतिः क्वचित् ।

यदि त्यागं ह्ययं कुर्यात् पुनर्नैव च धारयेत् ॥

प्रमादेन च तं धृत्वा यतिभ्रष्टो न संशयः ।

शतजन्म भवेच्छूद्रः संशयं नात्र कारयेत् ॥

एवं प्रमादेन दण्डत्यागः प्रमादेन दण्डधारणं उभयमपि निषिध्यते शास्त्रे । दण्डमात्रस्य त्यागः उपनिषत्सु न यत्र कुत्रापि श्रूयते । अथापि क्वचित् क्वचित् तत्त्यागः क्रियते, एवंविध-दण्डत्यागस्य भाविफलं शास्त्रदृष्ट्या किं भवेत् इति अज्ञात्वैव केवललौकिकतात्कालिकसौकर्यमुद्दिश्य तत्त्यागः क्रियते । एवं दण्डं त्यक्त्वा वस्त्रादिपरिग्रहयुक्ताः सन्तः केचन संचरन्ति । एतदनुचितम् । अविचार एव एतस्य कारणम् । श्रुतिविहितत्यागः अन्यः, श्रवणानन्तरं निदिध्यासनाभ्यासपूर्वाङ्गतया सर्वपरिग्रहत्यागे विधीयते श्रुतौ । तद्विधत्यागः परिग्रहविसर्जनप्रकरणे उपरि

निरूपितो भविष्यति । श्रुत्वा कृताहशत्यागानन्तरं दिगम्बरत्वमेव
(परमहंसविषये एककौपीनवत्त्वमपि) विहितं भवति । कन्था-
लेशोऽपि माभूत् । तद्विधशास्त्रीयत्यागपर्यन्तं दण्डवियोगः सर्वथा
माऽस्तु । दण्डमात्रविसर्जनं कृत्वा संन्यासिना पुनर्दण्डो न
गृहीतश्चेत् महान् दोषो भवेत् । यथा द्विजगृहस्थादयः संन्यासक्रमेण
विना अन्यथा यज्ञोपवीतविसर्जनं कृत्वा अन्ययज्ञोपवीतप्रहणमकृत्वैव
स्थिताश्चेत् महादोषभाज एव भवेयुः तद्वदेव । एवमेव येन
संन्यासिना तु श्रुतिविधिं अनुसृत्य दण्डवस्त्रादिपरिग्रहत्यागः कृतः
तेन पुनर्दण्डप्रहणं कृतं चेदपि दोष एव स्यात् । यथा येन
केनापि विप्रेण संन्यासक्रमतः पूर्वावस्थाप्रयुक्तकर्माङ्गभूते शिखा-
यज्ञोपवीते त्यक्त्वा (संन्यासी भूत्वा) तदनन्तरं पुनर्मोहात् शिखा-
यज्ञोपवीतं धृते चेत् महान् दोषः स्यात् तद्वदेव मुख्यपरमहंसेन
दण्डादि पुनर्गृहीतं चेत् आरूढपतनमेव स्यात् । एतत् माऽस्त्वेव
सर्वथा । अमुख्यपरमहंसविषये तु दण्डधारणं आवश्यकम् ॥

दण्डात्मनोस्तु संयोगः सर्वदैव विधीयते ।

✓ न दण्डेन विना गच्छेत् इषुक्षेपत्रयं बुधः ॥

[इषुक्षेपत्रयं इति यत् तदरण्यविषयम्]

शिष्यादिभिर्विनीतोऽपि नीत एव स आत्मना ।

न दण्डेन विना गच्छेत् गृहाद्वापि गृहान्तरम् ॥

द्वाराद्वहिर्वागपादं दण्डमूलं पुरो दधत् ।

ततो निर्गत्य विप्रादीन् दृष्ट्वा दक्षिणतो ब्रजेत् ॥

वामपादं च दण्डाग्रं प्रवेशे पुरतः स्थिते ।

संगच्छन् विपरीतं च इति शौनक आह च ॥

दण्डग्रहणं कृत्वा पुत्रमित्रभ्रात्रादिसंभाषणं न कुर्यात् ।

अज्ञानाद्वाषणं कृत्वा प्रायश्चित्तेन युज्यते ।

कृत्वोपवासमेकं च प्राणायामशतं चरेत् ॥

दण्डं प्रदर्शयेद्भिक्षुः गयां गत्वा न पिण्डतः ।

दण्डं विष्णुपदे स्पृष्ट्वा पितृभिः सह मुच्यते ॥

गयायां मुण्डपृष्ठे च कूपे यूपे वटे तथा ।

दण्डं प्रदर्शयेद्भिक्षुः पितृभिः सह मोदते ॥

दण्डं च करपात्रं च न भूम्यां स्थापयेद्यतिः ।

जलाम्बरादिषु क्षिप्ते न कश्चिदोषभागभवेत् ॥ [दण्डविषय]

प्रमादाद्यादि क्षीणत्वात् दण्डः पतति भूतले ।

उत्तिष्ठेति च मन्त्रेण गृहीयाद्विधिपूर्वकम् ॥

व्यवधाने —

दण्डात्मनोस्तु षण्डालैः व्यवधानेन भिक्षुकः ।

प्राणायामशतं कुर्यात् मुद्रामेदे तथैव च ॥

शूद्रेण व्यवधाने तु प्राणायामास्तु षोडश ।

द्वादशाष्टौ च चत्वारो विद्वक्षत्रियद्विजोत्तमैः ॥

षक्षान्तरे —

शूद्रस्त्रीव्यवधानेन प्राणायामत्रयं चरेत् । इति ॥

श्वखरोष्टान्तर्गमने द्वादश प्राणसंयमाः ॥

कुल्याप्रवाहान्तरिते प्राणाचामान् शतं चरेत् ।

महानद्यान्तराये तु मुद्राभेदो विधीयते ॥

जलान्तरे च क्षिप्तस्य व्यवधाने न दोषभाक् ।

तथाऽऽकाशेऽपि क्षिप्तस्य व्यवधाने न दोषभाक् ॥

व्यवधानविषये व्यवस्था इयम् — हस्तस्थितदण्डे चण्डाला-
दिभिः व्यवधानमेव न सम्भवति । जलाम्बरादिषु क्षिप्ते
तद्दोषावहमेव नास्ति । तस्मात् केवलभूमिस्थापितदण्डस्यैव आत्मनः
चण्डालादिकृतव्यवधानं दोषावहम् ; तत्रैव उक्तं प्रायश्चित्तं
इति मन्तव्यम् ॥

मद्यमूत्रपुरीषैश्च शुक्रकीलालशोणितैः ।

स्पृष्टं दण्डं त्यजेद्विशुः शेषैः संस्कारमर्हति ।

भग्नदण्डादिकं चैव जलेऽगाधे क्षिपेद्यतिः ॥

प्रकरणम् ८

स्नानक्रियानिर्णयः ।

ब्राह्मे मुहूर्ते उत्थाय भगवन्तं आत्मत्वेन ध्यायेत् —

निद्रादौ जागरस्यान्ते निद्रान्ते जागरोदये ।

ल्यो भवति चित्तस्य कार्यं तत्रात्मचिन्तनम् ॥

स्मर्तव्यं चैतत् —

ब्राह्मणस्य हि देहोऽयं नोपभोगाय कल्पते ।

इह क्लेशाय महते प्रेत्यानन्तसुखाय च ॥ इति ।

अनन्तरं मूत्रपुरीषोत्सर्गशौचादिकं विधिवत् कुर्यात् ।

गृहिणो विहितात् शौचात् द्विगुणं ब्रह्मचारिणः ।

वानप्रस्थस्य त्रिगुणं यतीनां च चतुर्गुणम् ॥

ब्राह्मणशौचं यथावत् कृत्वा इदमपि स्मर्तव्यम् —

असन्तमलिनो देहो देही चात्यन्तनिर्मलः ।

उभयोरन्तरं ज्ञात्वा कस्य शौचं विधीयते ॥

अहं ममेति विण्मूत्रलेपगन्धादिमोचनम् ।

शुद्धशौचमिति प्रोक्तं मृज्जलाभ्यां तु लौकिकम् ॥

इति, शौचं इन्द्रियनिग्रहः इति च ॥

अथ गृहस्थादिवत् आचामेत । प्राणायामांश्च कुर्यात् ।

यथा गृहस्थादिविषयेषु प्राणायामे मात्रा इति प्रोक्ता सा (अ
इत्यादि) अक्षरोच्चारणकालः इति निर्धारितं भवति, तथा सन्यासि-
विषये प्रणवोच्चारणकाल एव मात्राकालो भवति । परमहंसस्य तु
प्राणायामः प्रणवयुक्त एव स्यात्, नान्यः ॥

प्रणवेनैव कुर्याच्च प्राणायामान् यतिर्मुहुः ।

द्वादशावर्तनं यत्तु प्रणवस्य मनोर्हृदि ।

प्राणायामो यतः प्रोक्तः प्राणानायम्य चोमिति ॥

अयं तु उत्तमोत्तमप्राणायामः —

चित्तादिसर्वभावेषु ब्रह्मत्वेनैव भावनात् ।

निरोधः सर्ववृत्तीनां प्राणायामः स उच्यते ॥

निषेधनं प्रपञ्चस्य रेचकाख्यः समीपः ।

ब्रह्मवास्मीति या वृत्तिः पूरको वायुरीरितः ॥

ततस्तद्वृत्तिनैश्चल्यं कुम्भकः प्राणसंयमः ।

अयं चापि प्रबुद्धानां अज्ञानां प्राणपीडनम् ॥

पश्चात् गृहस्थादिवत् दन्तधावनं कुर्यात् ॥

अथ स्नानम् —

चतस्रो घटिकाः प्रातः अरुणोदय उच्यते ।

यतीनां स्नानकालोऽयं गङ्गाम्बुसदृशः स्मृतः ॥

दण्डं दक्षिणकरे कमण्डलुं वामकरे च गृहीत्वा कौपीनवान्
वामासि वस्त्रं कृत्वा द्वाराद्वहिर्वागपादः दण्डमूलं पुरो दधत् निर्गत्य
स्नानार्थं गच्छेत् ॥

ततो जलाशयं गत्वा शुचौ देशे कमण्डलुम् ।

संस्थाप्य वामवस्त्रं च कृत्वा विष्णुं स्मरेज्जले ॥

ततो दण्डस्य मूलेन तथाऽध्वेन स्पृशेज्जलम् ॥

कुर्याज्जलस्य च दिशां देवानां वन्दनं क्रमात् ॥

तीर्थाभिवादको दण्डमूलग्राभ्यां अनुक्रमात् ।

अपः स्पृशेदभिगमे निर्गमे तद्विपर्ययात् ॥

मूले जलमधः प्रोक्ष्य अग्रे शिरसि धारयेत् ।

ततः संस्थापयेदण्डं ऊर्ध्वमग्रे जलमभ्यतः ।

अथवा शुचिवस्त्रादौ स्थापयेत् प्रासुदङ्मुखम् ॥

अनन्तरं द्विराचम्य षट् प्राणायामान् कृत्वा प्रणवेन अपः
आलोड्य जले प्रणवसहिताष्टदलपद्मं लिखित्वा तत्र परमात्मानं
ध्यात्वा च षडारस्नानं कुर्यात् । तच्च

प्रवाहाभिमुखो नद्यां अन्यत्र रविसम्मुखः ।

द्विराचम्य यथाशक्ति ततो ब्रह्मानुचिन्तयेत् ॥

शिरोवदनबाहुषु हृदये च शङ्खमुद्रया त्रिः त्रिः निषिञ्चेत् ।
ततः दण्डसहितं द्वादशवारं षड्वारं वा निमज्ज्य यथाविधि दण्ड-
चर्पणादिकं कृत्वा द्विराचम्य प्राणायामत्रयं कृत्वा निर्गच्छेत् ॥

तर्पणं च ततः पश्चात् लोडनं मार्जनं तयोः ।

(तयोः कमण्डलुदण्डयोः)

कुर्यात् गुर्वर्कतोयानां वन्दनं प्रणवेन च ॥

२ प्रातःस्नाने त्वशक्तश्चेत् कापिलं स्नानमाचरेत् ।

नाभेरधः प्रविश्याप्सु कटिं प्रक्षाल्य मृज्जलैः ॥

चलार्द्रकर्पटेनाङ्गशोधनं कापिलं स्मृतम् ।

तत्राप्यस्नामर्थ्ययुक्ते मन्त्रस्नानं विधीयते ॥

चक्षुरोगी शिरोरोगी कण्ठरोगी कफाधिकः ।

कण्ठस्नानं प्रकुर्वीत शिरःस्नानसमं हि तत् ॥

◀ शीतोदक-) स्नानेऽशक्तस्तु नित्यं च स्नायीतोष्णेन वारिणा ।

। तैलाभ्यङ्गो न दुष्येत त्रणिनां वातरोगिणाम् ॥

आग्नेयस्नानमपि भवेत् । आग्नेयं भस्मना स्नानम् । अत्र

ईश्वर उवाच —

मदात्मा मन्मयो भस्म गृहीत्वा ह्यग्निहोत्रजम् ।

तेनोद्बुल्य च सर्वाङ्गं अग्निरित्यादिमन्त्रतः ॥

चिन्तयेत् स्वात्मनीशानं परं ज्योतिःस्वरूपिणम् ।

एष पाशुपतो योगः पशुपाशविमुक्तये ॥ इति ॥

अग्निरिति भस्म इत्यादिमन्त्रैः अभिमन्त्र्य प्रणवेन सर्वाङ्गेषु

भस्म निक्षिपेत् ॥

स्नानं त्रिषवणं प्रोक्तं कुटीचकबहूदयोः ।

हंसस्य सकृदेव स्यात् परहंसस्य तत्र हि ॥

अन्यत्र —

स्नानं त्रिषवणं प्रोक्तं बहूदकवनस्थयोः ।

हंसे तु सकृदेव स्यात् परहंसे न विद्यते ॥ इति ॥

अन्यत्र च —

स्नानं त्रिषवणं प्रोक्तं नियमाः स्युः त्रिदाण्डिनाम् ।

नैतत् परमहंसानां मुक्तानां आत्मदर्शिनाम् ॥ इति ॥

इयमत्र श्रुतिव्यवस्था-त्रिषवणस्नानं कुटीचकस्य । बहूदकस्य

षड्वारम् । हंसस्य एकवारम् । परमहंसस्य मानसस्नानम् ।

तुरीयातीतस्य भस्मस्नानम् । अवधूतस्य वायव्यस्नानम् ॥ इति ॥

परहंसाश्रमस्थो हि स्नानादेरविधानतः ।

अशेषचित्तवृत्तीनां त्यागं केवलमाचरेत् ॥

स्नानं मनोमलत्यागः इति च । अत्र कश्चन विशेषः; अमुख्य—
परमहंसस्य परमहंसपरिव्राजकोपनिषदुक्तरीत्या त्रिकालस्नानमपि
स्यात् श्रवणकाले ॥

प्रकरणम् ९

क्षौरनिर्णयः ।

१. क्षौरकालः

ऋतुक्षौरं कुटीचकस्य, ऋतुद्वयक्षौरं बहुदकस्य, न क्षौरं
हंसस्य, परमहंसस्य न क्षौरम्, अस्ति चेत् अयनक्षौरम्, तुरीया-
वधूतयोः न क्षौरम्, इत्येवं व्यवस्थापितं श्रुतौ ॥

श्रुतौ अयनक्षौरमेव विधीयते परमहंसस्य । सम्प्रदायत्वेन
तु ऋतुक्षौरमेव बहुशः क्रियते । ऋतुक्षौरं तु कुटीचकस्यैव,
नान्येषाम् । “ऋतुसन्धिषु वापयेत्” इति यो नियमविधिः
वर्तते स कुटीचकपर एव । “ऋतुसन्धौ मुण्डयेत्” इति यदुक्तं
शाठ्यायनीयोपनिषदि तदपि कुटीचकपरमेव, “शिखां न वापयेत्”
इति तस्यामेवोक्तत्वात् । “पञ्च क्षौराणि भिक्षूणां भवन्ति
ऋतुसन्धिषु” इत्यादिवाक्यानि च कुटीचके एव योजनीयानि ।

तथैव क्षौरप्रयुक्तपादग्रहणमपि । वैशाखी आचार्यक्षौरम्, आषाढी व्यासक्षौरम्, भाद्रपदी विश्वरूपक्षौरम्, कार्तिकी ज्योतिःक्षौरम्, पौषी ब्रह्मक्षौरम्, फाल्गुनी दत्तात्रेयक्षौरम्, इति । परमहंसस्थ व्यासक्षौरं ब्रह्मक्षौरं उभे च भवेतां, नान्यत् । एते उभे क्षौरे च ऋतुसन्ध्योरेव कर्तव्ये । ऋतुः चान्द्र एव ग्राह्यः, सन्धिश्च पौर्णमास्यामेव । ऋतुसन्धिव्यतिरिक्तकाले यतीनां वपनं नास्ति ॥

ऋतुसन्धावतीते तु क्षौरं नास्ति कदाचन ।

पौर्णमास्यां प्रवृत्तायां यतिः क्षौरं तु कारयेत् ॥

पूर्वोक्त “ ऋतुसन्धिषु वापेयत् ” इति विधेः सर्वेषु ऋतुसन्धिषु वपनं कारयितव्यं इत्येवार्थः न आवश्यकः । यदा क्षौरं क्रियते (ऋतुक्षौरं वा अयनक्षौरं वा) तदा पूर्णिमारूप-ऋतुसन्धिः आवश्यकं इत्येवार्थः स्यात् । अस्मिन् पक्षे स विधिः परमहंस-परोऽपि भवेत् ॥

मुहूर्त्तत्रितयं व्याप्य परस्मिन् दिवसे यदा ।

पूर्णिमा स्यात् तदा क्षौरं परस्मिन्नेव कारयेत् ॥

मुहूर्त्तत्रितयादर्वाक् यदि पूर्वेषु सिध्यते ।

आगलान्तं यतेः क्षौरं आकक्षं ब्रह्मचारिणः ।

आगुल्फं च गृहस्थानां भ्रूकोष्ठे च शिखां विना ॥

यतेः सङ्गवकाले च उषःकाले च यज्वनाम् ।

गृहस्थस्यारुणोदये स्त्रीशूद्राणां च दिनोदये ॥ १

चातुर्मास्याविषये ऋतुक्षौरप्रकारः—

चातुर्मास्ये च कार्तिक्यां क्षौरं कार्यं न चान्तरा ।

देशकालाविरोधे तु भाद्रयामपि क्वचिन्मतम् ॥

अन्यत्र —

मासद्वयचातुर्मास्ये भाद्रयां क्षौरं कारयेत् इति ॥

मासत्रयेण तु यदा ऋतुर्भवति वै द्विज ।

तदा क्षौरद्वयं कार्यं इति शास्त्रस्य निर्णयः ॥

अधिमासो यदा विप्र तदा क्षौरद्वयं भवेत् ।

मासद्वयेन प्रथमं मासैकेन तथाऽपरम् ॥

पक्षान्तरसंप्रदाये तु सर्वदा मासक्षौरमपि भवेत् इत्युच्यते—

क्षौरं चतुर्विधं प्रोक्तं अब्दान्ते अयने तथा ।

ऋतौ मासे तु विज्ञेयं यतेः क्षौरं विधीयेत ॥

मासि मासि गृहस्थस्य पक्षे पक्षे तु यज्वनाम् ।

ऋतौ मासे यतीनां च यथेष्टं ब्रह्मचारिणाम् ॥ इति ॥

मासक्षौरपक्षे चातुर्मास्यकाले को व नियमः इति स्पष्टतया न दृश्यते । पूर्वोक्तश्लोकेषु दृश्यमानयतिपदप्रयोगैः कुटीचकादय एव गृह्यन्ते न परमहंसाः इति ज्ञातव्यम् ॥

आदावुक्तप्रकारेण श्रुत्या यत् व्यवस्थापितं तदनुसृत्य परमहंसैः अयनक्षौरमेव कृतं चेत् श्रुत्युल्लङ्घनरूपदोषो वा मनसि

संदेहो वा भयं वा न भवेत् । अन्यथा आचारितं चेत् किंवा फलं स्यात् इति वक्तुं न शक्यम् । श्रुतिविरुद्धक्षौरादिसंप्रदायः त्यक्तव्य एव परहंसैः इति सिद्धम् ॥

२. क्षौरकर्म

उक्तपूर्णिमादिने प्रातःकाले च उत्थाय शौचमुखमार्जन-
प्रातस्स्नानादिनित्यकर्माणि कृत्वा, देवगुर्वोः समीपं गत्वा तत्र
गरुडवन्दनेन—

क्षौरार्थं प्रार्थयिष्यामि चाद्य पर्वणि हे प्रभो ।

अनुज्ञां देहि मे तात गमिष्यामि हिताय वै ।

इत्युक्त्वा आज्ञां गृहीत्वा सदण्डकमण्डलुः सन नदीतटा-
कादिजलाशयं गत्वा शुद्धभूमौ दण्डं आसने स्थापयित्वा देश-
कालादि संकीर्त्य “ईश्वरार्थं भद्राकरणं करिष्ये” इति संकल्पं कुर्यात् ।
अथ द्रोणे जलं पूरयित्वा पत्रावल्यां जलेन अष्टदलं कृत्वा तन्मध्ये
प्रणवं लिखित्वा क्षौरकर्मीयाणि शस्त्राणि (“क्षुरं संदर्शनं चैव तथा
नखनिकृन्तनम्”) प्रक्षाल्य स्थापयेत् । अनन्तरं दक्षिणहस्ते जलं
द्वादशप्रणवन अभिमन्त्र्य तेन जलेन शस्त्राणि प्रोक्ष्य “उदङ्-
मुखः प्राङ्मुखो वा वपनं कारयेत् सुधीः” ॥

प्रथमतः स्वयं केशनिकृन्तनार्थं शिरसि शस्त्रेण प्रदक्षिणतः
संस्पर्शनं कुर्यात् । अन्यद्रोणजले दक्षिणहस्तं संस्थाप्य (उभावपि

हस्तौ प्रत्येकं द्वाणजले संस्थाप्य वा) ओंकारध्यानपुरस्सरं क्षौरं
प्रारमेत् । कक्षोपस्थवर्जं आगलान्तमेव क्षौरं कारयेत् । क्षौरकाले
मौनेन स्थातव्यम् ॥

३. क्षौरस्नानम्

जले द्वादशवारं निमज्ज्य नारिकेलफलप्रमाणं एकं मृत्पिण्डं
गृहीत्वा तस्य अष्टौ भागान् कृत्वा, तत्र पिण्डद्वयेन पादयुगं,
तथा एकेन पिण्डेन हस्तयुगं, तथा एकेन पिण्डेन प्रत्येकं मुखं
शिरः वस्त्रं कौपीनं कमण्डलुं च क्रमेण अष्टवारं विलिप्य प्रक्षालनं
कुर्यात् । तदनन्तरं द्वादशवारं निमज्ज्य, तीरे षोडश द्वादश वा
गण्डूषान् कुर्यात् । ततो बिल्वत्रमाणं मृत्पिण्डं गृहीत्वा तस्य
भागत्रयं कृत्वा, भागद्वयेन कक्षद्वयं त्रिवारं विलिप्य प्रक्षाल्य,
एकेन गुह्यस्थानं त्रिवारं विलिप्य, स्नात्वा आचम्य षोडश
प्राणायामान् कृत्वा, पश्चात् दण्डकमण्डलू गृहीत्वा जले आलोडनं
कृत्वा, दण्डेन सह स्नात्वा, आचम्य प्राणानायम्य, तीर्थे
अष्टदलं लिखित्वा तन्मध्ये प्रणवं विलिख्य सर्वात्मभावेन संपूज्य
अथ अष्टोत्तरशतवारं १०८ प्रणवेन तर्पयेत् । अथ शङ्खमुद्रया
बाहोः हृदये शिरसि च द्वादशद्वादशवारं प्रणवेन संमार्जनं कृत्वा
यथाक्रमं दण्डतर्पणं कुर्यात् । तदनन्तरं देवगुर्वोः समीपे वन्दनार्थं
गत्वा, तत्र गरुडवन्दनेन -

मौ भो स्वामिन् दयासिन्धो करुणामृतवारिधे ।

शौरकर्मणि यन्न्यूनं परिपूर्णं तदस्तु मे ॥

आचारहीन एवाहं यथावत् शाधि मां प्रभो ।

बाह्मनःकायसंभूतान् अपराधान् क्षमस्व मे ॥

अपराधसहस्राणि क्रियन्तेऽहर्निशं मया ।

दासोऽयमिति मां ज्ञात्वा क्षमस्व परमेश्वर ॥

भूमौ स्खलितपादानां भूमिरेवावलम्बनम् ।

त्वयि जातापराधानां त्वमेव शरणं प्रभो ॥

इति प्रार्थयेत् ॥

प्रकरणम् १०

पुण्ड्रविधाननिर्णयः

पुण्ड्रविधानक्रमः श्रुत्यैव निर्धारिता भवति एवं—ऊर्ध्वपुण्ड्रं कुटीचकस्य, त्रिपुण्ड्रं बहूदकस्य, ऊर्ध्वपुण्ड्रं त्रिपुण्ड्रं हंसस्य, भस्मोद्धूलनं परमहंसस्य, तुरीयार्तीतस्य तिलकपुण्ड्रं, अवधूतस्य न किञ्चित् इति ॥

अतः भस्मोद्धूलनमेव परमहंसपुण्ड्रम् । वासुदेवोपनिषदि तु गोपीचन्दनेन ऊर्ध्वपुण्ड्रं कृत्वा तदुपरि भस्मोद्धूलनमापि कर्तव्यं इति विधीयते । एवं भस्मोद्धूलनं परमहंसस्य आवश्यकमेवेति सिद्धम् । उपनिषत्सु यत्र यत्र संन्यासिधर्मविभागं कृत्वा कुटीचकादि-

षड्विधसंन्यासिनां धर्माः प्रत्येकतया उक्ताः तत्र सर्वत्रापि परमहंसानां पुण्ड्रं भस्मोद्बलनमात्रमेव इति, कुटीचकबहूदकहंसानां ऊर्ध्वपुण्ड्रत्रिपुण्ड्रे इति च विविच्य प्रोच्यते । संप्रदायरीत्या तु प्रायशः त्रिपुण्ड्रमेव ध्रियते अस्मिन् काले । अपिच कालाग्निरुद्र-भस्मजाबालाद्युपनिषत्सु स्मृतिषु यतिधर्मसंग्रहनिर्णयादिग्रन्थेषु च यत्र यत्र त्रिपुण्ड्रं यतिभिर्धार्यमित्युक्तं तत्र सर्वत्र “यति” पदेन बहूदकादय एव निर्दिष्टा इति मन्तव्यम् । यतिरिति परमहंस एव इति मत्वा धर्मसाङ्ख्यं उत्पन्नं भवति बहुषु विषयेषु । श्रुत्यादि-चाक्ष्येषु यथा परस्पराविरोधित्वं भवेत् तथैव अर्थः कर्तव्यः नान्यथा ॥

अन्यच्च स्मर्तव्यं औपनिषदत्वात् यतिधर्मस्य, कुटीचक-हंसयोः यत् ऊर्ध्वपुण्ड्रं इत्युक्तं तत् वेदोक्तपुण्ड्रमेव, न पुराणोक्त-नवीनश्रीवैष्णवपुण्ड्रम् । वैष्णवकुटीचकादिभिरपि श्रुत्युक्तगोपी-चन्दनोर्ध्वपुण्ड्रमेव संधार्यं न कदाऽपि अवैदिकपुण्ड्रं धार्यं संन्यासिभिः ॥

प्रकरणम् ११

श्रवणम्

विविदिषासंन्यासिनां सर्वेषां प्रथमतः श्रवणमेव मुख्यं कार्यं “संन्यस्य श्रवणं कुर्यात्” इति विधिदर्शनात् । विविदिषा-संन्यासस्य फलं ज्ञानप्राप्तिः । ज्ञानादृते मुक्तिर्न भवेत् । ब्रह्म

चेत्तुमिच्छा तु भवति इति कारणादेव विविदिषासंन्यासः क्रियते
ब्रह्मज्ञानप्राप्तये । तज्ज्ञानसाधनत्वेन श्रवणादीनां कर्तव्यता स्वतः
सिद्धा भवति । अतः विविदिषासंन्यासं कृत्वा श्रवणादियत्नं
विना न कदाऽपि स्थेयं इति सिद्धम् । उपरि वक्ष्यते च “संन्यास-
पूर्वत्वेऽपि श्रवणादिधर्मराहिताय संन्यासिने कनिष्ठसंन्यासिना
श्रवणमो न कर्तव्यः ” इति ॥

संन्यासिनां परदृशा गुरुणोपदिष्टं
साक्षान्महावचनमेव विमुक्तिहेतुः ।
वेदान्तवाक्यमिह कारणमात्मबोधे
हेत्वन्तराणि परिपन्थिनिबर्हणानि ॥

कारकस्य करणेन तत्क्षणात्
भिक्षुरेव पतितो यथा भवेत् ।
व्यञ्जकस्य परिवर्जनात् तथा
सद्य एव पतितस्तथा भवेत् ॥

अन्तरङ्गमपवर्गसाधनं
कार्यमेव यतिभिः प्रयत्नतः ।
| त्याज्यमेव बहिरङ्गसाधनं
यत्नतः पतनभीरुभिर्भवेत् ॥

अच्छ्रुतं विविदिषोदयाय तत्
सर्वमेव बहिरङ्गसाधनम् ।

अन्तरङ्गमवगच्छ तत् पुनः

यत् परावगतिसाधनं श्रुतम् ॥

यद्धि कारकतयाऽवगम्यते

दूरतस्तदिह साधनं विदुः ।

अन्तरङ्गमखिलं तु यत् पुनः

व्यञ्जकं भवति तत् परात्मनः ॥

ब्रह्मव्यत्वमनूद्य साधनतया यत् तत् प्रतीचः श्रुतं

वेदान्तश्रवणादिकं भवति तत् कर्तव्यमावश्यकम् ॥

श्रवणान्मननञ्चैव निदिध्यासनतस्तथा ।

आराध्यं सर्वदा ब्रह्म पुरुषेण हितैषिणा ॥

ब्रह्मचर्यममानित्वं आर्हिसा सत्यमार्जवम् ।

वेदान्तश्रवणं ध्यानं भिक्षोः कार्याणि नित्यशः ॥

त्वंपदार्थविवेकाय संन्यासः सर्वकर्मणाम् ।

श्रुत्या विधीयते यस्मात् तत्त्यागी पतितो भवेत् ॥

शिखासूत्रपरित्यागी वेदान्तश्रवणं विना ।

विद्यमानेऽपि संन्यासे पतत्येव न संशयः ॥

अहं ब्रह्मेति वाक्यार्थबोधो यावत् दृढो भवेत् ।

शमादिसहितस्तावत् अभ्यस्येत् श्रवणादिकम् ॥

तच्चिन्तनं तत्कथनं अन्योन्यं तत्प्रबोधनम् ।

एतदेकपरत्वं च ब्रह्माभ्यासं विदुर्बुधाः ॥

यावदेवात्मविज्ञानं अतदाभासवर्जितम् ।

मुनिश्चलं भवेत् तावत् श्रवणादिद्वतो भवेत् ॥

अन्यत् —

श्रवणादिक्रिया तावत् कर्तव्येह प्रयत्नतः ।

यावत् यथोक्तविज्ञानं आविर्भवति भास्वरम् ॥ इति ॥

शास्त्रार्थगुरुचेतोभिः तावत् तावत् विचारयेत् ।

सर्वदृश्यक्षयाभ्यासात् यावदासाद्यते परम् ॥

वेदान्तश्रवणमनननिदिध्यासनानां ब्रह्मसाक्षात्कारोदयपर्यन्तं

आवृत्तिः कार्या । यस्तु बोधितमपि तत्त्वं न सम्यक् बुध्यते यश्च

विस्मरति तयोरुभयोः साधुसंगम एवोपायः । साधवो हि पुनः

पुनः बोधयन्ति स्मारयन्ति च । तादृशसामान्याधिकारिणां विषये

ग्रहणशक्त्यभावात् विस्मरणस्वभावाद्वा मुहुर्मुहुः संशयाविष्करण-

हेतोर्वा श्रवणमननयोरेव सर्वदा प्रयत्नः कर्तव्यः । केषांचित्तु

श्रवणमननाभ्यां शीघ्रमेव दृढपरोक्षज्ञानं उत्पन्नं भवेत् । तैः पुनः

पुनः निदिध्यासनप्रयत्न एव कार्यः । यथाकथंचित् सर्वैरपि

ब्रह्मसाक्षात्कारपर्यन्तं तत्तद्योग्यतानुसारेण तत्तत्प्रयुक्तज्ञानाभ्यासः

कर्तव्यः । अधिकारिणा क्रियमाणानि श्रवणादीनि असति

प्रतिबन्धे, इहजन्मन्येव ब्रह्मसाक्षात्कारं जनयन्ति । प्रतिबन्धकं

च कामकर्मणी —

काम एव मनुष्याणां पिधानं ब्रह्मबोधने ।

तस्मात् कामं त्यजन् धीरः ज्ञानमाप्नोति मोक्षदम् ॥

रागो लिङ्गं अबोधस्य चित्तव्यायामभूमिषु ।

रागाक्रान्ते कुतः स्वान्ते ब्रह्मविद्यालवाङ्कुरः ॥

दद्यान्नावसरं किञ्चित् कामादीनां मनागपि ।

आमुप्तेरामृतेः कालं नयेद्वेदान्तचिन्तया ॥

स्फीताविलाकुले देशे क्व दीपकलिकोदयः ।

ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात् पापस्य कर्मणः ॥

यथाऽऽदर्शतलप्रख्ये पश्यत्यात्मानमात्मनि ।

यस्य देवे परा भक्तिः यथा देवे तथा गुरौ ॥

तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ।

निग्रहेऽनुग्रहे वाऽपि गुरुः सर्वत्र कारणम् ॥

न देशो न च कालोऽस्ति न हिंसा गुरुकर्मणि ।

सर्वतैवानुकूलः स्यात् एष धर्मस्य संग्रहः ॥

शान्तैरनन्यमतिभिर्मधुरस्वभावाः

एकत्वनिश्चितमनोभिरपेतमोहैः ।

सार्धं वनेषु परमात्मपदस्वरूपं

शास्त्रेषु सम्यगनिशं विमृशन्ति धन्याः ॥

अपि च —

वेदान्तश्रवणादेव नश्यन्ते चोपपातकाः ।

महापातकसङ्घाश्च नित्यं वेदान्तसेवनात् ॥

प्रकरणम् १२

अनुसन्धानप्रकारनिर्णयः

नारायणं सदा ध्यायेत् निराकारं निरञ्जनम् ।

अहं ब्रह्म विजानीयात् तेन मुच्येत बन्धनात् ॥

आलोड्य सर्वशास्त्राणि विचार्य च पुनः पुनः ।

इदमेकं सुनिष्पन्न ध्येयो नारायणः सदा ॥

एतत् ज्ञानं परं प्रोक्तं योगश्चैव परः स्मृतः ।

सदा नारायणध्यानं सर्वशास्त्रप्रयोजनम् ॥

ध्यानं तु द्विविधं प्रोक्तं सगुणं निर्गुणं तथा ।

सगुणं सर्वभेदेन निर्गुणं केवलं स्मृतम् ॥

निराकारं निरञ्जनं निर्गुणं नारायणाख्यं ब्रह्म, अदृश्यं

अव्यवहार्यं अप्राह्यं अलक्षणं अचिन्त्यं अन्यपदेभ्यः एकात्मप्रत्यय-
सारं प्रपञ्चोपशमं शान्तं शिवं अद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते स आत्मा स
विज्ञेयः ॥

यावन्न निर्गुणं ब्रह्म मोक्षालम्बनमद्वयम् ।

आविशेत् हृदये तावत् सगुणं ब्रह्म चिन्तयेत् ॥

हृत्पुण्डरीकमध्ये तु भावयेत् परमेश्वरम् ।

साक्षिणं बुद्धिभूतस्य परमप्रेमगोचरम् ॥

अन्याकृतसमष्ट्युपहितः तदनभिभूतस्वरूपः अवस्थात्रय-
रहितः परमेश्वरः । स च सर्वज्ञः सर्वशक्तिमान् सर्वनियन्ता

जगत्कारणम् । प्रणववाच्यं तं प्रणवेन समुपास्य तमेव च “अहं
ब्रह्मास्मि” इति साक्षात्कृत्य जीवः कृतकृत्यः संसारात् मुक्तो
भवति । ईश्वरेणैवोक्तम् —

यस्तु शान्त्यादियुक्तः सन् मां आत्मत्वेन पश्यति ।
स जायते परं ज्योतिः अद्वैतं ब्रह्म केवलम् ॥ इति ।

प्रणवः सर्ववेदादिः प्रणवः शिववाचकः ।
शिवो वा प्रणवो ह्येषः प्रणवो वा शिवः स्मृतः ॥

वाच्यवाचकयोर्भेदो नात्यन्तं विद्यते यतः ।

तस्मादेकाक्षरं देवं शिवं परमकारणम् ॥

उपासते यतिश्रेष्ठाः हृदयान्भोजमध्यगम् ।

यद्ब्रह्म परमं ज्योतिः प्रतिष्ठाऽक्षरमव्ययम् ॥

योऽन्तरात्मा परं ब्रह्म स विज्ञेयो महेश्वरः ।

एष देवो महादेवः केवलः परमः शिवः ॥

तदेवाक्षरमद्वैतं तन्नित्यं परमं पदम् ।

तस्मान्महीयते देवः स्वधाम्नि ज्ञानसंक्षिते ॥

आत्मयोगात्मके तत्त्वे महादेवः ततः स्मृतः ।

नान्यं देवं महादेवात् व्यतिरिक्तं प्रपश्यति ॥

तमेवात्मानमन्वेति यः स याति परं पदम् ।

मन्यन्ते ये स्वमात्मानं विभिन्नं परमेश्वरात् ।

न ते पश्यन्ति तं देवं वृथा तेषां परिश्रमः ॥

एकमेव परं ब्रह्म विज्ञेयं तत्त्वमन्ययम् ।

स देवस्तु महादेवः नैतद्विज्ञाय बध्यते ॥

तस्मात् यतेत नियतं यतिः संयतमानसः ।

ज्ञानयोगपरः शान्तः महादेवपरायणः ॥

यच्चित्तस्तन्मयो भवेत् गुह्यमेतत् सनातनम् ॥

तिस्रस्तु मूर्त्यः प्रोक्ताः ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।

एकस्यैव स्मृतास्तिस्रः तद्वत् कार्यवशात् प्रभोः ॥

ब्रह्मविष्णुमहेश्वराणां मध्ये , ब्रह्मा सर्वस्थूलपालकः , विष्णुः

सर्वसूक्ष्मपालकः , महेश्वरः सर्वस्यापि कारणात्मा । यतः केवल-

कारणस्य स्थूलसूक्ष्मे विना अभिव्यक्तिर्न भवेत् , केवलसूक्ष्मस्य

स्थूलं विना अभिव्यक्तिर्वा कारणं विना स्थिबिरेव वा न साध्या

स्यात् , केवलस्थूलस्य सूक्ष्मकारणे विना स्थितिः न भवेदेव ,

तस्मात् ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः —

अन्योन्यमनुरक्तास्ते ह्यन्योन्यमुपजीविनः ।

अन्योन्यप्रणताश्चैव लीलया परमेश्वराः ॥

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन वन्द्याः पूज्या विशेषतः ।

यदीच्छेदचिरात् स्थानं यत्तन्मोक्षाख्यमन्ययम् ॥

चतुष्पादन्तर्वात्तिनः अन्तर्जीवब्रह्मणः चत्वारि स्थानानि ।

नाभि-कण्ठ-हृदय-मूर्धसु जाग्रत्-स्वप्न-सुषुप्ति तुरीयावस्थाः । जाग-

रिते ब्रह्मा , स्वप्ने विष्णुः , सुषुप्तौ रुद्रः , तुरीयं अक्षरं चिन्मयम् ॥

ईशानविषयं ज्ञानं वेदान्तश्रवणादिना ।

जायते परहंसस्य यतमुख्याधिकारिणः ॥

सर्वाधिष्ठानमीशानं पश्यन्नेव विमुच्यते ।

उमार्धविग्रहो देवः रुद्रः सत्यादिलक्षणः ॥

संसारतारकस्यास्य प्रणवस्यार्थ उच्यते ।

विष्ण्वादयोऽपि देवाश्च रुद्रस्यास्यान्वयेन तु ॥

कथंचित् प्रणवस्यार्थाः भविष्यन्ति न मुख्यतः ॥

ब्रह्मलोकमवाप्नोति वनस्थो नैष्ठिकोऽपि च ।

गृहस्थः पितृलोक च शिवज्ञानं च भिक्षुकः ॥

न सन्ति जप्या मन्त्राश्च परहंसस्य सर्वदा ।

त्रयीसारमिमं मन्त्रं जपन्नित्यं समाहितः ॥

प्रणवादपरं जप्त्वा कदा मुक्तो भविष्यति ॥

ओंकारः सर्वमन्त्राणां उत्तमः परिकीर्तितः ।

ओंकारेण पूजेनैव संसाराब्धि तरिष्यति ॥

श्रीविद्यारण्यत्वामिभिः प्रणवमीमांसायां परमहंसानां प्रणव

एव मन्त्रत्वेन उपास्यः इति व्यवस्थापितम् ॥

यावन्न साक्षादात्माऽयं ज्ञायते तेन सर्वगः ।

ओंकारमपि तावत्तु जपेन् शक्त्यनुसारतः ॥

मननं च तथा ध्यानं कुर्यादात्मावबोधनम् ।

प्रायश्चित्तेषु सर्वेषु यतैर्ध्यानं विशिष्यते ॥

यमात् ज्ञानात् तथा ध्यानात् नान्यद्विशोस्तु शोधनम् ।

तस्मात् तानि सदा कुर्यात् यतिः शुद्धयर्थमात्मनः ॥

ध्यानेन सदृशं नास्ति शोधनं प्रापकर्मणाम् ।

श्रपाकेष्वपि भुञ्जानः ध्यायी नैव तु लिप्यते ॥

[अत्र ध्यानस्य प्राशस्त्यमेवोक्तं, श्रपाकेष्वपि कदाचिद्धी भोजनं भवेत् इति तात्पर्यं न]

उपपातकेषु सर्वेषु पातकेषु महत्सु च ।

प्रविश्य रजनीपादं ब्रह्मध्यानं समाचरेत् ॥

तत्त्वतः ध्यानमेव सन्ध्यापासनं परहंसस्य । यथा हि —

यदात्मा प्रज्ञयाऽऽत्मानं संधत्ते परमात्मनि ।

सन्ध्याध्यानं च तेनैव तस्मात् सन्ध्याभिवन्दनम् ॥

निरुदका ध्यानसन्ध्या वाक्कायक्लेशवर्जिता ।

सन्धिनी सर्वभूतानां सा सन्ध्या ह्येकदण्डिताम् ॥

[अत्र निरुदकेति दिगादिनियमाभावस्यापि उपलक्षणम् । सन्धिनीति — सन्धि जीवपरमात्मनोः ऐक्यं नयति प्रापयति इति । एकदण्डितामिति — ज्ञानदण्डमात्रवतां परमहंसानां इति]

ध्यानमेव प्रधानं, जपादिकं तु अङ्गमेव, इति संप्रदाय-विदोऽपि वदन्ति । अत्र अयं विवेकः —

क्रममुक्त्यभिलाषिणां परमहंसानां जाग्रदाद्यवस्थासहित-

विश्वतैजसप्राज्ञानां प्रणवावयवानां च त्रयाणां ऐक्येन निरन्तरचिन्तनं
 “इदं सर्वं त्रिविधं जगत्” इति । इहैव मुक्त्यभिलाषिणां
 परमहंसानां तु सर्वस्थूलसूक्ष्मकारणोपाधिनिरासेन साक्षिकेवलस्व-
 प्रकाशचिन्मात्रस्वरूपः अहं प्रणवप्रतिपाद्यं परमानन्दस्वरूपं अद्वयं
 ब्रह्मैवास्मि इति चिन्तनमेव सन्ध्योपासनं इति । एतादृश-
 चिन्तनरूपद्विविधसन्ध्योपासने पदपदार्थव्युत्पत्तिमन्तः शम-
 दमाद्युपेताः उत्तमाधिकारिणो मुमुक्षवः परमहंसा एव अधिक्रियन्ते ।
 मुमुक्षाविहीनानां मन्दाधिकारिणां संन्यासिनां तु पदपदार्थव्युत्प-
 त्यभावात् शमदमाद्यभावात् पूर्वोक्तानुसन्धानाभ्यासासंभवाच्च
 प्रणवस्य छन्दोऋषिदेवतासंकीर्तन-हृदयादिन्याससहितजपानुष्ठान-
 रूपैव सन्ध्या । तस्मात् उत्तमाधिकारिणां ध्यानरूपसन्ध्योपासनं
 जपादिरहितं निरुदकमेव । पूर्वोक्तश्लोकान्ते “सा सन्ध्या
 ह्येकदाण्डिनां” इति निर्देशात् । तत्त्वतश्च मुमुक्षुः परमहंसः
 उत्तमाधिकारी एव भवेत्, न मन्दाधिकारी । परमहंसस्य
 ध्यानाधिकारित्वं, तथैव हंसस्यापि । कुटीचकबहूदकयोस्तु मन्त्र-
 जपाधिकारित्वं वर्तते इति पूर्वमेव श्रुतिनिर्देशः सूचितः । परम-
 हंसस्य बाह्यशिक्षैव नास्ति, सन्यासकाले वेदोक्तक्रमेण शिक्षा-
 विसर्जनं कृतं इति कारणात्, तदनन्तरं बाह्यतया “शिक्षायै
 वषट्” इति अङ्गन्यासं कृत्वा जप्तुं न योग्यमेव इति दृश्यते ।
 अतः परमहंसस्य ध्यानरूपसन्ध्या बाह्यजपानुष्ठानरहिता इत्येक-
 सिद्धम् ॥

अपि च —

वेदान्तशतरुद्रीयप्रणवानां जपं बुधाः ।

सत्त्वशुद्धिकरं पुंसां स्वाध्यायं परिचक्षते ॥

अत्र “वेदान्त” इति उत्तमाधिकारिविषयम् । “शतरुद्रीय” इति मध्यमाधिकारिविषयम् । मन्दाधिकारिणां प्रणवजप-
एव स्वाध्यायपाठसिद्धयर्थं बोद्धव्यः । प्रणवजपविषये च तत्तदधि-
कारितारतन्म्यं अनुसृत्य व्यवस्थेयं कृता भवति —

जपेत् द्वादशसाहस्रं प्रणवस्य प्रयत्नतः ।

सहस्रं श्रवणार्थी तु योगाभ्यासी शतं जपेत् ।

निर्विकल्पसमाधिस्थः न जपेत् किञ्चित् अद्वयात् ॥ इति ।

भिक्षुकैः निवृत्तिनिष्ठायामेव आदरः कार्यः, न तु प्रवृत्ति-
निष्ठायाम् । निवृत्तिनिष्ठानां अद्वैताभिनिवेशः, प्रवृत्तिनिष्ठानां तु
द्वैताभिनिवेशः ॥

द्वैतभावो हि दुःखाय सुखायाद्वैतभावना ।

भारायान्नं पृथग्भूतं भुक्तमन्नं सुखावहम् ॥

अद्वैतभावमाश्रित्य द्वैताचारे च योऽस्ति वै ।

रुदन्ति पितरस्तस्य हा कष्टं पतितं पुनः ॥

निरालम्बं समाश्रित्य सालम्बं विजहाति यः ।

स संन्यासी च योगी च कैवल्यं पदमश्नुते ॥

यो नित्यमध्यात्ममयः नित्यं अन्तर्मुखः सुखी ।

नित्यं चिदनुसन्धानः न स शोकेन बध्यते ॥

यत्किंचिदपि संकल्पात् नरो दुःखे निमज्जति ।

न किंचिदपि संकल्प्यं सुखमक्षयमश्नुते ॥

यदा न भाव्यते किंचित् हेयोपादेयरूपि यत् ।

स्थीयते सकलं त्यक्त्वा तदा चित्तं न जायते ॥

यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि भिताः ।

। अयं मर्त्योऽमृतो भवति अत्र ब्रह्म समश्नुते ॥

एतत् ज्ञानं परं प्रोक्तं पूजैषैव परा स्मृता ।

यदनारतं अन्तःस्थं शुद्धचिन्मात्रवेदनम् ॥

अभियोगात् सदाऽभ्यासात् तत्रैव च विनिश्चयात् ।

पुनः पुनरनिर्वेदात् सिध्येद्योगो न चान्यथा ॥

आत्मक्रीडस्य सततं सदात्ममिथुनस्य च ।

आत्मनैव सुवृत्तस्य योगसिद्धिर्न दूरतः ॥

इज्याचारदमार्हिंसाजपस्वाध्यायकर्मणाम् ।

अयं तु परमो धर्मः यद्योगेनात्मदर्शनम् ॥

शब्दब्रह्मणि निष्णातः न निष्णायात् परे यदि ।

श्रमस्तस्य श्रमफलः ह्यधेनुमिव रक्षतः ॥

आत्मज्ञानेन मुक्तिः स्यात् तच्च योगादृते न हि ।

स च योगः चिरं कालं अभ्यासादेव सिध्यति ॥

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः प्रत्याहृत्य मनश्चलम् ।

प्रत्यगात्मनि संस्थाप्य ध्यानं कुर्याद्यतिः सदा ॥

एतावतैव पर्याप्तं भिक्षोरेकान्तशीलिनः ॥

त्यक्तसङ्गो जितक्रोधो लज्जहारो जितेन्द्रियः ।

पिपाय बुद्ध्या द्वााराणि मनो ध्याने निवेशयेत् ॥

शून्येष्वेवावकाशेषु गुहासु च वनेषु च ।

नित्ययुक्तः सदा योगी ध्यानं सम्यगुपक्रमेत् ॥

भयं क्रोधं अथालस्यं अतिस्वप्नातिजागरम् ।

अत्याहारमनाहारं नित्यं योगी विवर्जयेत् ॥

यदि स्नात् पातकं किञ्चित् योगी कुर्यात् प्रमादतः ।

योगमेव निषेवेत नान्यं यत्नं कदाचन ॥

अन्यत्र —

योगिनो योग एवेति प्रमादे शुद्धिरिष्यते ।

ज्ञानिनो ज्ञानमेवेति शुद्धयभ्युदयसाधनम् ॥ इति ॥

यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञः तद्यच्छेज्ज्ञान आत्मनि ।

ज्ञानमात्मनि महति नियच्छेत् तद्यच्छेच्छान्त आत्मनि ॥

[अत्र भूमिकाः चतस्रः श्रूयन्ते]

यो वै वाङ्मनसी सम्यक् असंयच्छन् धिया यतिः ।

तस्य व्रतं तपो ज्ञानं स्वयत्याशु घटाम्बुवत् ॥

आत्मसंख्यं मनः कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ।

वृत्तिहीनं मनः कृत्वा क्षेत्रज्ञं परमात्मनि ।

एकीकृत्य विमुच्येत योगोऽयं मुख्य उच्यते ॥

द्वौ क्रमौ चित्तनाशाय योगो ज्ञानं च राघव ।

योगः तद्वृत्तिरोधो हि ज्ञान सम्यगवेक्षणम् ॥

असाध्यः कस्यचिद्योगः कस्यचित् ज्ञाननिश्चयः ।

प्रकारौ द्वौ ततो देवो जगाद परमेश्वरः ॥

निग्रहो द्विविधः — हठनिग्रहः क्रमनिग्रहश्चेति । ज्ञानेन्द्रिय-
कर्मेन्द्रियाणि तत्तद्गोलकोपरोधमात्रेण हठात् निगृह्यन्ते, मनस्तु
तथा निरोद्धुं न शक्यते । अतः क्रमनिग्रह एव योग्यः । क्रम-
निग्रहे च आत्मविद्याप्राप्त्यादयः उपायाः । सा च विद्या दृश्य-
मिध्यात्वं, दृग्वस्तुनः स्वप्रकाशत्वं च बोधयति । तथाच सति
सतन्मनः स्वगोचरेषु दृश्येषु प्रयोजनाभावं, प्रयोजनवति दृग्वस्तुनि
अगोचरत्वं च बुध्वा निरिन्धनामिवत् स्वयमेव उपशाम्यति । तत्त्व-
स्तु सर्वत्र समत्वदर्शनरूपं ज्ञानमपि मृदुयोग एव ।

समता सान्त्वनेनाशु न द्रागिति शनैः शनैः ।

पौरुषेण प्रयत्नेन लालयेत् चित्तबालकम् ॥

चपलस्य पशोः बन्धनस्थाने प्रवेशनाय द्वावुपायौ भवतः
हरितट्टणप्रदर्शन-कण्डूयनादिकं वाक्पारुष्यदण्डादिभर्त्सनं च इति ।
तत्र आद्येन सहसा प्रवेश्यते, द्वितीयेन इतस्ततो धावनं कृत्वा

शनैः शनैः प्रवेक्ष्यते । तथा शत्रुमित्रादिसमत्वरूपं सुखबोधनं,
प्राणायामप्रत्याहारादिपुरुषप्रयत्नश्च इति एतौ द्वौ चित्तशान्त्युपायौ ।
तत्र आयेन मृदुयोगेन शीघ्रं कालयेत्, द्वितीयेन हठयोगेन शनैः
शनैः ॥

यथाशक्ति यथोपवेशं यथाधिकारं च प्रणवमहावाक्यानु-
सन्धानं कृत्वा अनन्तरं वक्ष्यमाणप्रकारेण ब्रह्मानुचिन्तनादि
कर्तव्यम् ॥

अहमेव परं ब्रह्म वासुदेवाख्यमन्ययम् ।

इति स्थाभिश्चितो मुक्तो बद्ध एवान्यथा भवेत् ॥

अहमेव परं ब्रह्म निश्चितं चित्तं चिन्त्यताम् ।

चिद्रूपत्वात् असङ्गत्वात् अबाध्यत्वात् प्रयत्नतः ॥

अहमेव परं ब्रह्म न चाहं ब्रह्मणः पृथक् ।

इत्येवं समुपासीत ब्राह्मणो ब्रह्मणि स्थितः ॥

सर्वोपाधिविनिर्मुक्तं चैतन्यं च निरन्तरम् ।

तद्ब्रह्माहमिति ज्ञात्वा कथं वर्णाश्रमी भवेत् ॥

अहं ब्रह्मास्मि यो वेद स सर्वं भवति त्विदम् ।

नाभूत्या ईशते देवाः तेषामात्मा भवेद्धि सः ॥

अन्योऽसौ अहमन्योऽस्मीति उपास्ते योऽन्यदेवताम् ।

न स वेद नरो ब्रह्म स देवानां यथा पशुः ॥

अहमात्मा न चान्योऽस्मि ब्रह्मैवाहं न शोकभाक् ।

परमहंसधर्मनिर्णये

सच्चिदानन्दरूपोऽहं नित्यमुक्तस्वभाववान् ॥

आत्मानं सततं ब्रह्म संभाव्य विहरन्ति ये ॥

न तेषां दुष्कृतं किञ्चित् दुष्कृतोत्था न क्षापदः ॥

आत्मानं सततं ब्रह्म संभाव्य विहरेत् सुखम् । ॥

क्षणं ब्रह्माहमस्मीति यः कुर्यादात्मचिन्तनम् ॥

तन्महापातकं हन्ति तमः सूर्योदयो यथा ।

अज्ञानात् ब्रह्मणो जातं आकाशं बुद्बुदोपमम् ॥

आकाशात् वायुरुत्पन्नः वायोः तेजः ततः पयः ।

अद्भ्यश्च पृथिवी जाता, ततो व्रीहियवादिकम् ॥

पृथिवी अप्सु, पयो वह्नौ, वह्निर्वायौ, नभस्सप्तौ ।

नमोऽप्यव्याकृते, तच्च शुद्धे, शुद्धोऽस्म्यहं हरिः ॥

अहं विष्णुः अहं विष्णुः अहं विष्णुः अहं हरिः ।

कर्तृभोक्तादिकं सर्वं तदविद्योत्थमेव च ॥

अच्युतोऽहं अनन्तोऽहं गोविन्दोऽहं अहं हरिः ।

आनन्दोऽहं अशेषोऽहं अजोऽहं अमृतोऽस्म्यहम् ॥

नित्योऽहं निर्विकल्पोऽहं निराकारोऽहं अव्ययः ।

सच्चिदानन्दरूपोऽहं पञ्चकोशातिगोऽस्म्यहम् ॥

अकर्ताऽहं अभोक्ताऽहं असङ्गः परमेश्वरः ।

सदा मत्संनिधानेन चेष्टते सर्वमिन्द्रियम् ॥

आदिमध्यान्तमुक्तोऽहं न वेदोऽहं कदाचन ।

स्वभावनिर्मलः शुद्धः स एवाहं न संशयः ॥

ब्रह्मैवाहं न संसारी मुक्तोऽहं इति भावयेत् ।

अशक्नुबन् भावयितुं वाक्यमेतत् सदाऽभ्यसेत् ॥

यदभ्यासेन तद्भावो भवेद्भ्रमरकीटवत् ।

अज्ञापहाय संदेहं अभ्यस्येत् कृतनिश्चयः ॥

भ्यानयोगेन मासैकात् ब्रह्माहं व्यपोहति ।

संवत्सरं सदाऽभ्यासात् सिद्धयष्टकमवाप्नुयात् ॥

यावज्जीवं सदाऽभ्यासात् जीवन्मुक्तो भवेद्यतिः ।

नाहं देहो न च प्राणो नैन्द्रियाणि तथैव च ॥

न मनोऽहं न बुद्धिश्च नैव चित्तं अहंकृतिः ।

नाहं पृथ्वी न सलिलं न च वह्निस्तथाऽनिलः ॥

न चाकाशो न शब्दश्च न च स्पर्शस्तथा रसः ।

नाहं गन्धो न रूपं च न मायाऽहं न संसृतिः ॥

सदा साक्षिस्वरूपत्वात् शिव एवासि केवलः ।

मय्येव सकलं जातं मयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥

मयि सर्वं लयं याति तद्ब्रह्मास्म्यहमद्वयम् ।

सर्वज्ञोऽहं अनन्तोऽहं सर्वेशः सर्वशक्तिमान् ॥

आनन्दः सत्यबोधोऽहं इति ब्रह्मानुचिन्तनम् ।

अयं प्रपञ्चो मिथ्यैव सत्यं ब्रह्माहमन्ययम् ॥

अत्र प्रमाणं वेदान्ताः गुरवोऽनुभवस्तथा ।
 ब्रह्मैवाहं न संसारी न चाहं ब्रह्मणः पृथक् ॥
 नाहं देहो न मे देहः केवलोऽहं सनातनः ।
 एकमेवाद्वितीयं वै ब्रह्मणो नेह किंचन ॥

हृदयकमलमध्ये दीपवद्वेदसारं

प्रणवमयं अतर्क्यं योगिभिर्ध्यानगम्यम् ।
हरिगुरुशिवयोगं सर्वभूतस्थमेकं
सकृदपि मनसा वै चिन्तयेद्यः स मुक्तः ॥

असङ्गोऽहं असङ्गोऽहं असङ्गोऽहं पुनः पुनः ।
 सच्चिदानन्दरूपोऽहं अहमेवाहं अव्ययः ॥
 नित्यशुद्धविमुक्तोऽहं निराकारोऽहं अव्ययः ।
 भूमानन्दस्वरूपोऽहं अहमेवाहं अव्ययः ॥
 नित्योऽहं निरवघोऽहं निराकारोऽहं अच्युतः ।
 परमानन्दरूपोऽहं अहमेवाहं अव्ययः ॥
 शुद्धचैतन्यरूपोऽहं आत्मारामोऽहमेव च ।
 अखण्डानन्दरूपोऽहं अहमेवाहं अव्ययः ॥
 प्रत्यक्चैतन्यरूपोऽहं शान्तोऽहं प्रकृतेः परः ।
 शाश्वतानन्दरूपोऽहं अहमेवाहं अव्ययः ॥
 तत्त्वातीतः परात्माऽहं मध्यातीतः परः शिवः ।
 मायातीतः परं ज्योतिः अहमेवाहं अव्ययः ॥

नानारूपव्यतीतोऽहं चिदाकाशोऽहं अच्युतः ।

सुखरूपस्वरूपोऽहं अहमेवाहं अव्ययः ॥

माया तत्कार्यदेहादि मम नास्त्येव सर्वदा ।

स्वप्रकाशैकरूपोऽहं अहमेवाहं अव्ययः ॥

गुणत्रयव्यतीतोऽहं ब्रह्मादीनां च साक्ष्यहम् ।

अनन्तानन्दरूपोऽहं अहमेवाहं अव्ययः ॥

अन्तर्यामिस्वरूपोऽहं कूटस्थः सर्वगोऽस्त्यहम् ।

परमात्मस्वरूपोऽहं अहमेवाहं अव्ययः ॥

निष्कलोऽहं निष्क्रियोऽहं सर्वात्माऽऽद्यः सनातनः ।

अपरोक्षस्वरूपोऽहं अहमेवाहं अव्ययः ॥

द्वन्द्वादिसाक्षिरूपोऽहं अचलोऽहं सनातनः ।

सर्वसाक्षिस्वरूपोऽहं अहमेवाहं अव्ययः ॥

प्रज्ञानघन एवाहं विज्ञानघन एव च ।

अकर्ताऽहं अभोक्ताऽहं अहमेवाहं अव्ययः ॥

निराधारस्वरूपोऽहं सर्वाधारोऽहमेव च ।

आप्तकामस्वरूपोऽहं अहमेवाहं अव्ययः ॥

तापत्रयविनिर्मुक्तः देहत्रयविलक्षणः ।

अवस्थात्रयसाक्ष्यस्मि चाहमेवाहं अव्ययः ॥

दृग्दृश्यौ द्वौ पदार्थौ स्तः परस्परविलक्षणौ ।

दृग्ब्रह्म दृश्यं मायेति सर्ववेदान्तडिण्डिमः ॥

अहं साक्षीति यो विद्यात् विविच्यैवं पुनः पुनः ॥

स एव मुक्तः सन् विद्वान् इति वेदान्तडिण्डिमः ॥

घटकुड्यादिकं सर्वं सृष्टिकामात्रमेव च ।

तद्वत् ब्रह्म जगत् सर्वं इति वेदान्तडिण्डिमः ॥

(ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या जीवो ब्रह्मैव नापरः ।

अनेन वेद्यं सञ्छाद्यं इति वेदान्तडिण्डिमः ॥

अन्तर्ज्योतिः बहिर्ज्योतिः प्रत्यग्ज्योतिः परात् परः ।

ज्योतिर्ज्योतिः स्वयंज्योतिः आत्मज्योतिः समोऽस्म्यहम् ॥

मानावमानहीनोऽस्मि निर्गुणोऽस्मि शिवोऽस्म्यहम् ।

शुभोऽस्मि शोकहीनोऽस्मि चैतन्योऽस्मि समोऽस्म्यहम् ॥

देशकालविमुक्तोऽस्मि दिगम्बरसुखोऽस्म्यहम् ।

तुल्यातुल्यविहीनोऽस्मि नित्यशुद्धः सदाशिवः ॥

सर्वज्ञ पूर्णरूपोऽस्मि सच्चिदानन्दलक्षणः ।

सर्वतीर्थस्वरूपोऽस्मि परमात्माऽस्म्यहं शिवः ॥

हृदयमन्त्रिहीनोऽस्मि हृदयाम्बुजमध्यगः ।

प्रबुद्धोऽस्मि प्रबुद्धोऽस्मि प्रसन्नोऽस्मि हरोऽस्म्यहम् ॥

नानात्मभेदहीनोऽस्मि ह्यखण्डानन्दविग्रहः ।

नाहमस्मि न चान्योऽस्मि देहादिरहितोऽस्म्यहम् ॥

आश्रयाश्रयिहीनोऽस्मि आधाररहितोऽस्म्यहम् ।

बन्धमोक्षविहीनोऽस्मि शुद्धं ब्रह्माऽस्मि सोऽस्म्यहम् ॥

मुदितामुदिताख्याऽस्मि सर्वमौनफलोऽस्म्यहम् ।
 नित्यं चिन्मात्ररूपोऽस्मि सदा सच्चिन्मयोऽस्म्यहम् ॥
 षड्विकारविहीनोऽस्मि षट्कोशरहितोऽस्म्यहम् ।
 अरिषड्वर्गमुक्तोऽस्मि अन्तरादन्तरोऽस्म्यहम् ॥
 कालत्रयविमुक्तोऽस्मि क्रामादिरहितोऽस्म्यहम् ।
 प्रपञ्चमुक्तचित्तोऽस्मि प्रपञ्चरहितोऽस्म्यहम् ॥
 गन्तव्यदेशहीनोऽस्मि गमनादिविवर्जितः ।
 सर्वप्रकाशरूपोऽस्मि शान्तोऽस्मि पुरुषोत्तमः ॥
 मय्यखण्डसुखान्मोघौ बहुधा विश्वबीचयः ।
 उत्पद्यन्ते विलीयन्ते मायामारुतत्रिभ्रमात् ॥
 न मे देहेन संबन्धः मेघेनेव विहायसः ।
 अतः कुतो मे तद्धर्माः जापत्स्वप्रसुषुप्तिषु ॥
 नाहं जातो जन्ममृत्यू कुतो मे
 नाहं प्राणः क्षुत्पिपासे कुतो मे ।
 नाहं चित्तं शोकमोहौ कुतो मे
 नाहं कर्ता बन्धमोक्षौ कुतो मे ॥
 आभातीदं विश्वं आत्मन्यसत्यं
 सत्यज्ञानानन्दरूपे विमोहात् ।
 अनिद्रामोहात् स्वप्नवत् तन्न सत्यं
 शुद्धः पूर्णो नित्य एकः शिवोऽहम् ॥

यदानन्दरूपं प्रकाशस्वरूपं

निरस्तप्रपञ्चं परिच्छेदशून्यम् ।

अहं ब्रह्मवृत्त्येकगम्यं तुरीयं

परं ब्रह्म नित्यं तदेवाहमस्मि ॥

यदज्ञानतो भाति विश्वं समस्तं

विनष्टं च सद्यो यदात्मप्रबोधे ।

मनोवागतीतं विशुद्धं विमुक्तं

परं ब्रह्म नित्यं तदेवाहमस्मि ॥

ब्रह्मैवाहं सर्ववेदान्तवैद्यं

नाहं वेद्यं व्योमवातादिरूपम् ।

रूपं नाहं नाम नाहं न कर्म

ब्रह्मैवाहं सच्चिदानन्दरूपम् ॥

नित्यः शुद्धो बुद्धमुक्तस्वभावः

सत्यः सूक्ष्मः सन् विभुश्चाद्वितीयः ।

आनन्दाब्धिर्यत्परः सोऽहमस्मि

प्रत्यग्धातुः नात्र संशीतिरस्ति ॥

दृशिस्वरूपं गगनोपमं परं

सकृद्विभातं त्वजं एकं अक्षरम् ।

अलेपकं सर्वगतं यदद्वयं

तदेव चाहं सकलं विमुक्त ओम् ॥

अहमेव महानात्मा ह्यहमेव परात्परः ।

अहं अन्यवत् आभामि ह्यहमेव शरीरवत् ॥

अहं शिष्यवत् आभामि ह्यहं लोकत्रयाश्रयः ।

आनन्दधन एवाहं अहं ब्रह्मास्मि केवलम् ॥

आकाशवत् कल्पविदूरगोऽहं

आदित्यवत् भास्यविलक्षणोऽहम् ।

आहार्यवत् नित्यविनिश्चलोऽहं

अम्भोधिवत् पारविवर्जितोऽहम् ॥

नारायणोऽहं नरकान्तकोऽहं

पुरान्तकोऽहं पुरुषोऽहं ईश्वरः ।

अखण्डबोधोऽहं अशेषसाक्षी

निरीश्वरोऽहं निरहं च निर्ममः ॥

न साक्षिणं साक्ष्यधर्माः संस्पृशन्ति विलक्षणम् ।

अविकारं उदासीनं गृहधर्माः प्रदीपवत् ॥

जले वाऽपि स्थले वाऽपि लुठत्वेष जडात्मकः ।

न तद्धर्मैर्विलिप्येऽहं घटधर्मैर्नभो यथा ॥

निष्क्रियोऽस्मि अविकार्योऽस्मि निष्कलोऽस्मि निराकृतिः ।

निर्विकल्पोऽस्मि नित्योऽस्मि निरालम्बोऽस्मि निर्द्वयः ॥

सर्वात्मकोऽहं सर्वोऽहं सर्वातीतोऽहं अद्वयः ।

केवलाखण्डबोधोऽहं स्वानन्दोऽहं निरन्तरः ॥

स्वमेव सर्वतः पश्यन् मन्यमानः स्वं अद्वयम् ।

स्वानन्दं अनुभुञ्जानो निर्विकल्पो भवान्यहम् ॥

ओं तत् सत्

प्रकरणम् १३

भिक्षानियमनिर्णयः

यतिश्च ब्रह्मचारी च पक्वान्नस्वामिना उभौ ।

न भिक्षायां भवेद् बोधो न च भिक्षा प्रतिग्रहः ॥

१ आहारचिन्तानिषेधः

यतिभिः अशनवसनादिचिन्ता न कार्या, प्रारब्धकर्मणां
अवश्यंभावित्वात् ॥

भावितव्यं यथा येन न तद्भवति चान्यथा ।

नीयते तेन मार्गेण स्वयं वा तत्र गच्छति ॥

नाहारं चिन्तयेत् प्राज्ञः धर्ममेकं तु चिन्तयेत् ।

आहारोऽपि मनुष्याणां जन्मना सह जायते ॥

यो वै गर्भगतस्यापि वृत्ति कल्पितवात् प्रभुः ।

शेषवृत्तिविधानाय स किं सुप्तोऽथवा मृतः ॥

यदभावि न तद् भावि यद् भावि न तदन्यथा ।

इति चिन्ताविषयोऽयं बोधो भ्रमनिवर्तकः ॥

यस्य यत् दैवविहितं स तेन सुखदुःखयोः ।

आत्मानं तोषयेत् देही तमसः पारमृच्छति ॥

अतः —

प्रारब्धं पुष्यति वपुः इति निश्चित्य निश्चलः ।

धैर्यमालम्ब्य यत्नेन स्वाध्यासापनयं कुरु ॥

२. भैक्षप्रमेदाः

माधूकरं असंकल्प्यं प्राक्प्रणीतं अयाचितम् ।

तात्कालिकं चोपपन्नं भैक्षं पञ्चविधं स्मृतम् ॥

मनस्संकल्परहितान् गृहांस्त्रीन् पञ्च सप्त वा ।

मधुवत् आहरणं यत् तत् माधूकरं इति स्मृतम् ॥

शयनोत्थापनात् प्राक् च प्रार्थितं भक्तिसंयुतैः ।

तत् प्राक्प्रणीतं इत्याह भगवान् उशना मुनिः ॥

भिक्षाटनसमुद्योगात् प्रागेवापि निमन्त्रितम् ।

अयाचितं तु तद्वैक्षं भोक्तव्यं मनुरब्रवीत् ॥

उपस्थानेन यत् प्रोक्तं भिक्षार्थं ब्राह्मणेन हि ।

तात्कालिकं इति ख्यातं तद् अत्तव्यं मुमुक्षुणा ॥

सिद्धं अन्नं भक्तजनैः आनीतं यत् मठं प्रति ।

उपपन्नं तत् इत्याहुः मुनयो मोक्षकाङ्क्षिणः ॥

भिक्षाः पञ्चविधा ह्येताः सोमपानसमाः स्मृताः ।

तासां एकतमयाऽपि वर्तयन् सिद्धिमाप्नुयात् ॥

३ माधूकरविशेषः

माधूकरं पाणिपादं यतीनां उत्तमोत्तमम् ।

माधूकरेण षण्मासं करपात्रं तथैव च ॥

चरेत् हृदयशुद्धयर्थं आदौ संन्यस्य मस्करी ।

तत्रापि नवभिक्षूणां विना माधूकरेण च ।

चित्तशुद्धिर्न भवतीत्येवं वै मनुरब्रवीत् ॥

आचम्य पादौ प्रक्षाल्य प्राणायाममनुस्मरेत् ।

वारिणा ओं इति प्रोक्ष्य द्विषड्वारं स्पृशन् जपेत् ॥

अन्यत्र —

संस्कृत्य प्रणवेनाथ भिक्षापात्रं यथाविधि । इति ।

भास्करामिमुखो भूत्वा संस्मरन् मनसा हरिम् ।

सव्येनादाय पात्रं तु दण्डं वै दक्षिणेन तु ॥

भिक्षार्थं प्रविशेत् ग्रामं अभावे वनवासिनाम् ।

विना दण्डोदपात्रं तु न गच्छेत् यतिसत्तमः ॥

भिक्षाकाले दण्डं एकं नोदपात्रं कदाचन ।

स्ववृत्तस्य गृहे भिक्षेत् न तु तेष्वेव नित्यशः ।

अभावे बहुगेहानां तेषु भिक्षेदलोलुपः ॥

विधूमे सन्नमुसले व्यङ्गारेभुक्तवज्जने ।

कालेऽपराह्णभूयिष्ठे भिक्षादनमथाचरेत् ॥

अन्यत् —

विधूमे च प्रशान्तेऽमौ यस्तु माधूकरीं चरेत् ।

गृहेषु विप्रमुख्यानां यतिः सर्वोत्तमः स्मृतः ॥

भुक्तवति जने अतीते पात्रसंपाति भिक्ष आदद्यात् सुष्मये
दारुपात्रे अलावुपात्रे वा इति ॥

अनिन्य वै व्रजेत् गेहं निन्यं गेहं तु व्रजेयत् ।

अनावृते विशेत् द्वारि गेहे नैवावृते व्रजेत् ॥

न वीक्षेत् द्वाररन्ध्रेण भिक्षां लिप्सुः कश्चित् यतिः ।

न कुर्यात् वै कश्चित् घोषं न द्वारं ताडयेत् कश्चित् ॥

अलब्ध्वा न विषीदेत् काले कालेऽशनं कश्चित् ।

लब्ध्वा हृष्येन्न धृतिमान् उभयं दैवय[त] न्निवृत्तम् ॥

नैव सव्यापसव्येन भिक्षाकाले व्रजेत् गृहान् ।

अनिन्यातिक्रमे योगी प्राणायामशतं चरेत् ॥

गोदोहं अन्नपाकं वा सक्तुपेषणमेव वा ।

एककालं प्रतीक्षेत् दर्शनेन विना यतिः ॥

क्षणमेकं न तिष्ठेद्वै गृहिणां दर्शनात् यतिः ।

संभ्रमं च न वेक्षेत् भिक्षादानार्थमुत्तमम् ॥

अन्यत् —

गोदोहमात्रं तिष्ठेत् कालं भिक्षुः अधोमुखः ॥ इति ।

न कुप्येतानुकम्पेत न हृष्येत् नैव कुत्सयेत् ।

परमहंसधर्मनिर्णये

अतिक्रम्य गृहं लोभात् न पुनः तद्गृहं विसेत् ।
पञ्चसप्तगृहाणां च मिक्षामिच्छेत् क्रियावताम् ॥
मिक्षादत्ते स्त्रियः काश्चित् श्रोत्रियाणां गृहे गृहे ।
तासां विलोकनं कार्यं यथा मातुः स्वसुस्तथा ॥

यत्किञ्चित् दीयमानां तु गृहिणीकरसंस्थिताम् ।
मिक्षां मिश्रुः न गृहीयात् काकयोनिषु जायते ॥
दृष्ट्वा मिक्षां दृष्टिपूतां दातुश्च करसंस्थिताम् ।
दण्डं च दक्षिणे त्वङ्गे ततः सन्धाय बाहुना ॥
उत्पाटयेच्च कवचं दक्षिणेन करेण सः ।
विहाय दण्डं गृहानः द्वादशैव तु धारयेत् ॥

[गृहानः भैक्षं गृहानः । द्वादशेति प्राणायामान्]

अहिर्दण्डं प्रतिष्ठाप्य गृहानः षोडशैव तु ।
अदण्डो न गृहं गच्छेत् इषुक्षेपत्रिकात् वने ॥
यदि गच्छेत् प्रतिगृहं प्राणायामत्रयं चरेत् ।
असंस्कृता तु या कन्या उदक्याचोदिता तु या ॥

तया दत्तं न गृहीयात् प्राण्यङ्गेनायसेन वा ।

अन्यत्र —

उदक्याचोदितं चाश्रं द्विजानं शुद्धचोदितम् ॥
प्राण्यङ्गे वाऽऽयसे वाऽन्नं पित्तथं कल्पितं तथा ॥

देवादिकर्मणि क्षुप्तं तथा पापैरुदाहृतम् ॥

(वर्जयेत् इति)

या तु पर्युषिता मिक्षा नैवेद्यादिषु कल्पिता ।
तां अभोज्यां विजानीयात् द्वाता च नरकं व्रजेत् ॥

किंतु —

विष्णोर्नैवेद्यसंशुद्धं मुनिभिः भोज्यमुच्यते ।

अन्यदेवस्य नैवेद्यमेव वर्ज्यं इति भावः । संप्रदायनाम्ना
कैश्चन यतिभिः प्रसादत्वेन अन्यदेवतानैवेद्याग्रक्षीरफलभक्ष्यादि
मुच्यते भक्तिपुरस्सरं, एतत् माऽस्तु ॥

अकार्षण्यं तु बह्वजं मन्यन्ते यत्र मानवाः ।

निरीक्षन्ते त्वनुद्विग्नाः तद्गृहं यन्नतो व्रजेत् ॥

परं तु —

यस्मिन् गृहे विशेषेण लभेद्विष्णां च वासनात् ।

तत्र नो याति यो भूयः स यतिः नेतरः स्मृतः ॥

आतिथ्यश्राद्धयज्ञेषु देवयात्रोत्सवेषु च ।

महाजनेषु सिद्धार्थी न गच्छेत् योगवित् कचित् ॥

विवाहादिविशेषप्रयुक्तगृहान् वर्जयेत् यतिः ।

मैक्षादन्यं न याचेत् न चैवोपविशेत् कचित् ॥

अन्यत्र —

प्रासात् आच्छादनात् अन्यत् न गृहीयात् कथंचन ॥

[इति ।

प्रासमात्रं भवेत् मिक्षा चातुर्प्रासं तु पुष्कलम् ।

पुष्कलानि च चत्वारि हन्तकारः प्रकीर्तितः ॥

एकमेव कदन्नं वा भोज्यान् वा ददते यदि ।

आददानः प्रमादेन प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥

त्रिंशत् प्राणायामान् कृत्वा जपेत् त्रिकशतत्रयम् ।

अन्यत्र —

एकान्नं मधु मांसं च अन्नं त्रिष्ठादिदूषितम् ।

हन्तकारं च नेवेद्यं प्रत्यक्षं लवणं तथा ।

एतान् मुक्त्वा यतिर्मोहात् प्राजापत्यं समाचरेत् ॥ इति ।

[अत्र प्रत्यक्षलवणं इति कृत्स्नलवणं निषिद्धम्, न तु

सैन्धवसामुद्रिकलवणम् ।

उक्तं च —

सैन्धव लवणं यच्च यच्च सामुद्रिकं भवत् ।

पवित्रे परमे हेतु प्रत्यक्षे चापि नित्यशः ॥ इति ।]

यावदाहारयेत् तावत् प्रतिगृहीतं नान्यथा ।

माधूकरं समाहृत्य ब्राह्मणेभ्यो ददाति यः ॥

स याति नरकं विप्रः भोक्ता चान्द्रायणं चरेत् ।

आत्मसंभितं आहारं आहरेत् आत्मवान् यतिः ॥

आहारस्य तु भागौ द्वौ तृतीयं उदकस्य च ।

वायोः संचरणार्थाय चतुर्थं अवशेषयेत् ॥

यतिर्मिक्षां समादाय पशुपेन्न कदाचन ।

मुक्तशेषं न कुर्वीत प्रमादान् कुरुते यदि ।

प्रतिप्रासं तदा कुर्यात् त्रींस्त्रीन् प्राणयमान् यतिः ॥

अन्यत्र च —

भिक्षाशेषं तु यः कश्चित् यदि भिक्षुः समुत्सजेत् ।

प्रासे प्रासे तु कर्तव्याः प्राणायामाः त्रयः त्रयः ॥ इति ।

निमान्निवस्तु सन्यासी यदि भैक्षं समाचरेत् ।

लोभात् तत्र प्रवर्तेत पतत्येव न संशयः ॥

उपस्थानात् यथापूर्वं भिक्षार्थं दशितो भवत् ।

न गच्छेत् तद्गृहं भिक्षुः तदहर्वै कथंचन ॥

न क्रियां गात्रं आचारं शौचाशौचं शुभाशुभम् ।

पृच्छेत् माधूकरायात कुलं शीलं श्रुतं यतः ॥

अभिशस्तं च पतितं पाषण्डं देवपूजकम् ।

वर्जयित्वा चरेत् भैक्षं सर्ववर्णेषु चापदि ॥

असिजीवी मषीजीवी देवलो ग्राम्ययाजकः ।

धावकः पाचकश्चैव षडेते पतिता द्विजाः ॥

अन्यत्र —

असिजीवी मसीजीवी देवलो ग्रामयाजकः ।

पाचकश्च परद्वारी षडेते पतिताः स्मृताः ॥ इति ।

अदुष्टापतितं साधुं यतिर्यः परिवर्जयेत् ।

स तस्य सुकृतं दत्वा दुष्कृतं प्रतिपद्यते ॥

तथैव च गृहस्थस्य निराशो भिक्षुको गतः ।

हुतं वृत्तं तपोऽर्घीतं सर्वमादाय गच्छति ॥

मिक्षाटने च संन्यासी अमेध्यं यदि संस्पृशेत् ।

मिक्षां गृह्य ततः स्नात्वा प्राणायामान् षडाचरेत् ॥

उदक्याशवचाण्डालचौरनम्रकपालिकान् ।

पतितान् पिशुनान् स्पृष्ट्वा भिक्षां भिक्षुः परित्यजेत् ॥

दृष्टं भ्रूणघ्नपाषण्डैः कुष्ठपादिभिः उदक्यया ।

श्वषण्डकाकचण्डालैः अन्यैः अन्यावसायिभिः ॥

एतदन्नं न भुञ्जीत भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ।

भैक्षं च परपाकान्नं संमिश्रं योऽस्ति वै यतिः ॥

मिरात्रोपोषितो भूत्वा प्राणायामशतं चरेत् ।

एतेन भिक्षायाः आचितायाचितमिश्रत्वं निषिध्यते । एत-
त्काले तु कश्चन संप्रदायो दृश्यते लोके — केषुचित् गृहेषु माधू-
करान्नं गृह्यते, अन्यस्मिन् गृहे समाप्तिः क्रियते, यत्र समाप्ति-
र्भवेत् तद्गृहस्वामिना प्रातःकाले पश्चाद्वा यतिनिकटे गत्वा स्वस्य
गृहे समाप्तिः कर्तव्या इति प्रार्थना क्रियते, तथैव भवतु इति
यातिना अङ्गीक्रियते च, तथैव तद्गृहं समाप्त्यर्थं गम्यते ।
अत्र आलोचनीयं एतत् — इतरगृहेषु लब्धा भिक्षा याचितभिक्षा
भवति । समाप्तिगृहे या दीयते सा परपाकान्नात्मिका अयाचितभिक्षा
(पूर्वमेव निमन्त्रितत्वात् गृहस्थेन), न असंकल्पितमाधुकरभिक्षा ।
उभयविधभिक्षे मिश्रीकृत्य भुज्येते, इदं शास्त्रविरुद्धं इत्येव गम्यते ॥

भिक्षानियमनिर्णयः ।

20

आसायं प्रदक्षिणेन अविचिकित्सन् सार्ववर्ण्यं भिक्षाचरणं,
यथा हि —

ब्राह्मणक्षत्रियविशां मेध्यानां भैक्षमाचरेत् ।

तत्राप्यसंभवे पूर्वात् आददीत उत्तरोत्तरात् ॥

द्विजामावे तु संप्राप्ते इपवासत्रये गते ।

भैक्षं शूद्रादपि ग्राह्यं स्वेत् प्राणान् द्विजोत्तमः ।

प्राणायामशतं कुर्यात् भुक्त्वा शूद्राजं आपदि ॥

यथा न पीड्यते कायः नैवान्तकवशं व्रजेत् ।

तथा धर्मं चरेत् भिक्षुः पश्यन् वै शास्त्रचक्षुषा ॥ इति ।

तिष्ठन्नचिरमादित्यं उपस्थायैव भिक्षया ।

स्थित्वा द्वादशी संयच्छेत् प्राणायामान् तदैव तु ॥

वाचं विसृज्य चाभाष्य त्रीनेव तु विनिश्चयः ।

भैक्षात् उपावृतो भिक्षुः पश्चात् केनचिदाहृतम् ।

फलं मूलं पर्यः तक्रं दधि पुष्पं घृतं तथा ॥

शाकादिव्यञ्जनं पेयं गृह्णन् भिक्षुर्न दुष्यति ।

देवालये शिवस्थाने गङ्गागर्भे तथैव च ॥

यतिश्च ब्रह्मचारी च नाश्रीयाम् द्विजोत्तम ।

नभोनभस्य प्रोक्ष्ये यावदाक्रमते जलम् ॥

गङ्गागर्भं विजानीयात् अन्यत्र तीरमुच्यते ।

अन्यत्र —

DR. GURUNANDA NIKETAN,
LIBRARY,
THAPOVANAM P. O.
Pin-605756,

विष्ण्वालये शिवस्थाने यतिर्मिक्षां न कारयेत् ॥ इति ॥

उपावृत्तस्ततो भैक्षात् गत्वा तीर्थमकर्दमम् ।

प्रक्षाल्यान्तर्हिते देशे भैक्षपात्रं निधाय तु ॥

मृत्तोयेन पृथक् पादौ हस्तौ प्रक्षालयेत् तथा ।

आचम्याथ त्रिसयम्य प्राणांस्तु पुनराचमेत् ॥

पश्चाद्रौ भोजनं कुर्यात् प्राङ्मुखो मौनमास्थितः ।

हस्तौ पादौ तथैवास्य एषु पश्चार्द्रता मता ॥

भैक्षाशने मण्डलादिः कर्तव्यः ॥

यातुधानाः पिशाचाश्च राक्षसाः क्रूरकर्मिणः ।

हरन्ति रसमन्नस्य मण्डलेन विवर्जिते ॥

भैक्षं ओं इति वारिणा संप्रोक्ष्य दक्षिणेन स्पृष्ट्वा प्रणवेन्

अभिमन्त्र्य ,

प्रोक्षितं प्रणवेनैव हुतं आध्यात्मिकादिषु ।

गायत्र्या प्रोक्षितं पात्रं यतेः संस्कारवर्जितम् ॥

प्रणवप्रोक्षितं पात्रं यतेः संस्कारसंयुतम् ।

उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा कदाचित् पश्चिमीमुखः ।

दक्षिणाभिमुखो भिक्षुः न चाभीयात् कदाचन ॥

आपोशनादि कृत्वा तु पञ्च प्राणाहुतीः परम् ।

उत्तानवदनं कृत्वा ब्रह्मभावेन भावितः ।

पञ्च प्राणाहुतीः दद्यात् मन्त्रैस्तु श्रुतिचोदितैः ॥

ओंकारपूर्वाः स्वाहान्ताः मन्त्राः तैस्तत् समाचरेत् ।

नैवाहुतीः स्पृशेत् योगी दन्तौष्ठाभ्यां कदाचन ॥

नास्वादयेत् रसं तत्र जिह्वया धर्मेवित् कचित् ।

अन्तर्जानु तथा कृत्वा बाहू पादौ तथा भुवि ॥

वामेनाङ्गेन संयुक्तं निधायैव कमण्डलुम् ।

ध्यायन् स भोजनं कुर्यात् यावन्नावृत्तो भवेत् ॥

[चिन्मयेनान्तरात्मना]

द्वापरादियुगेष्वेव पात्रभोजी भवेद्यतिः ।

कलौ नैव तु भुञ्जीत स्वपात्रे योगवित्तमः ॥ १

यदशनं केशकीटोपहतं — कामन्तु केशकीटान् उद्धृत्य

अद्भिः प्रोक्ष्य भस्मनाऽवकीर्य वाचा च प्रशस्तं उपयुञ्जीत ॥

अन्यत्र —

केशकीटादिभिर्व्याप्तं पिण्डं उत्सृज्य दूरतः ।

हस्तं प्रक्षाल्य भस्माथ क्षिप्त्वाऽश्रीयान् ततः पुनः ॥

केशादिमुखसंलग्नं क्षिप्त्वा प्रासं तु तत्क्षणात् ।

अपां द्वादशगण्डूषैः क्षाल्यास्यं भोजनं ततः ॥ इति ॥

विनाऽद्भुष्टेन नाशनीयात् न लिहेत् जिह्वया करम् ।

एककालं चरेद्भैक्षं न प्रसज्येत विस्तरे ॥

भैक्षे प्रसक्तो हि यतिः विषयेष्वपि सज्जति ।

भिक्षुः द्विभोजनं कुर्यात् कदाचित् ज्ञानदुर्बलः ॥

स्वस्थावस्थो यदा लौल्यात् तदा चान्द्रायणं चरेत् ॥

॥ भिक्षा सायं प्रात इति अशक्तभिक्षुविषये उक्तं भवति —

अशक्तः प्राणरक्षार्थं पुनर्मूलफलादिकम् ।

भक्षयन्नेव दुष्येत ॥ इति ॥

अपि चोक्तं ज्ञानाभ्यासिविषये —

एकवारं द्विवारं वा भुञ्जीत परहंसकः ।

येन केन प्रकारेण ज्ञानाभ्यासो भवेत् सदा ॥ इति ।

[अत्र परमहंसस्य ज्ञानाभ्यास एव मुख्यतमः इत्येव
निर्देशः । द्विवारभोजनविषये तात्पर्यं न “येन केन प्रकारेण”
इत्युक्तत्वात्]

औषधवत् अशनं आचरेत् —

प्राणवृत्त्यैव संतुष्येत् मुनिः नैवेन्द्रियप्रियैः ।

॥ शरीरं व्रणवत् पश्येत् अन्नं तु व्रणलेपवत् ॥

तावत् जितेन्द्रियो न स्यात् विजितान्येन्द्रियः पुमान् ।

न जयेत् रसनां यावत् जितं सर्वं जिते रसे ॥

भुक्त्वा आपोशनं प्रणवेन पिबेत् । आननं हस्तौ च
मृज्जलाभ्यां प्रक्षाल्य दन्तधावनं कुर्यात् ।

शोधयेत् मुखहस्तौ च मृदद्भिः धर्षणैरपि ।

आचम्य च ततः कार्यं दन्तकाष्ठस्य भक्षणम् ॥

ततः षोडश गण्डूषान् कृत्वा आचमनद्वयं प्राणायामषट्कं च कुर्यात् ॥

विना भोजनकालेन भक्षयेत् आत्मवान् यतिः ।

यतिधर्मविहीनस्तु संसारात् नातिवर्तते ॥

४. करपात्रविशेषः

मुख्यपक्षे परमहंसः करपात्री पञ्चगृहेष्वेव अन्नादानपरः ।

श्रुतिषु यत्र यत्र भक्षपकारान् संविभज्य कुटीचकादिसंन्यासि-
प्रमेदक्रमेण पृथक्पृथक्तरया भिक्षाक्रमविधिः श्रूयते तत्र सर्वत्रापि
परमहंसस्य करपात्राभिक्षेव निर्दिश्यते । उक्तं च पूर्वमेव पाणिपात्रं
उत्तमोत्तमं इति । अपि च —

करपात्राति विख्यातः बाह्यपात्रविवर्जितः ।

तस्य पुण्यं शतगुणं भवत्येव दिने दिने ॥

पाणिपात्रः चरन् योगी नासकृत् भक्षमाचरेत् ।

तिष्ठन् भुञ्जयात् चरन् भुञ्जयात् मध्ये नाचमनं तथा ॥

मध्ये नाचमनं इति विधिना दण्डस्य उच्छिष्टवप्रसङ्गाच्च
दण्डपात्रसंग्रहवतां न करोदरपात्रभिक्षा, करोदरपात्रिणां च न
माधूकरभिक्षा, इति विवेकः । गेहै गेहै विशेत्, कवलमात्रेण
नापरं गृह्णीयात् ॥

॥ आपद्यपि न भोक्तव्यं एकाग्रं पाणिपात्रिणा ।

लौल्यात्तु यदि भुञ्जीत प्राणायामशतं चरेत् ॥ इति ।

आपदि करपात्रिणामपि वैणवादिशकलमादाय शीर्णपर्णपुटं
वा कृत्वा माधूकरभिक्षा स्यात् ॥

॥ ५ ॥ एकान्नविषयः

विधिः एषः —

भैक्षेण वर्तयेन्नित्यं नैकान्नाशी भवेत् कश्चित् ॥ इति ।

[एकान्नं इति एकस्वामिकं अन्नम्]

परान्नवर्जनादेव भिक्षुः भिक्षुः इति स्मृतः ।

भिक्षा माधूकरी नाम सर्वपापप्रणाशिनी ॥

एकान्नं तु त्र्यहं भुक्त्वा निरन्तरं अनापदि ।

प्राणायामशतं कुर्यात् शुद्धयर्थं यतिः आत्मवान् ॥

अपि चोक्तं —

भैक्षं वा सर्ववर्णैर्भ्यः एकान्नं वा द्विजातिषु ।

न चैकान्नं द्विजेषु स्यात् कामं स्यात् सार्ववर्णिकम् ॥ इति ।

यतिः श्राद्धे तथैकान्ने रागात् यस्तु प्रवर्तते ।

नाममात्रो भवेत् भिक्षुः स एव परवच्चक्रः ॥

परान्नविमुखो भिक्षुः परं ज्ञानमवाप्नुयात् ।

तस्मात् परित्यजेत् भिक्षुः परान्नं नृपदण्डवत् ॥

श्रवणं ब्रह्मचर्यं च वैराग्यं ज्ञानमेव च ।

चत्वारि एतानि नश्यन्ति परात्रनिरतस्य वै ॥

हव्यं कव्यं च राजेन्द्र नादनीयात् आत्मवान् यतिः ।

श्रवणं मननं ध्यानं ज्ञानं स्वाध्याय एव च ॥

सद्यो निष्कलतां यान्ति सकृच्छ्रद्धानभोजनात् ॥

अन्तःकरणशुद्धिस्तु न तस्यैव तु सर्वदा ॥

अन्नदोषेण चित्तस्य कालुष्यं सर्वदा भवेत् ॥

ज्ञानाग्निरपि संज्ञातः सुदीप्तः सुहृदोऽपि वा ॥

प्रदग्धुं न च शक्तः स्यात् प्रतिबन्धस्तु किल्बिषम् ॥

[प्रतिबन्धो नाम दुष्टान्न - असत्यभाषण - निन्दा-विषय-
लाभ्यम् इत्यादि]

पात्रे तु पतिते भैक्षे एकमिक्षां करोति यः ।

स कुर्यात् शतं अश्रान्तः प्राणायामान् विशुद्धये ॥

चरेत् माधूकीं वृत्तिं यतिः म्लेच्छकुलादपि ।

एकान्नं न तु भुञ्जीत बृहस्पतिसमादपि ॥

केचन मन्यन्ते इदं तु यस्मिन् देशे चातुर्वर्ण्यं भैक्षं न
रुध्यते तद्विषयकं इति । अत्र सर्वथा माभूत् एकान्नं इत्येवं
निर्दिश्यते, म्लेच्छकुलादपि माधूकरं भवेत् इति अभिप्रायो न ।
परं तु उक्तं अन्यत्र —

माधूकरमथैकान्नं परहंसः समाचरेत् ।

संप्रार्थितमुपस्थानात् असंकलितं अयाचितम् ।

तत् सर्वकालमप्यद्यात् भिक्षात् माधूकरात् वरम् ॥ इति ॥

अपि च —

॥ यतीनां आतुराणां तु वृद्धानां दीर्घरोगिणाम् ।
एकान्तेन न दोषोऽस्ति एकस्वैव दिने दिने ॥

सुजीर्णोऽतिकृशो योगी दशान्तो विकलेन्द्रियः ।
पुत्रमित्रगुरुभातृपत्नीभ्यो भैक्षमाहरेत् ॥

जीवितालयभाषणः याऽन्नमुत्ति इतस्ततः ।
लिप्यते न सु पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥

नापो मूत्रपुरीषाभ्यां नाग्निः दहनकर्मणा ।
न वायुः स्पर्शदोषेण नान्नदोषेण मस्करी ॥

परं तु —

श्रोत्रियान्नं न भिक्षेत श्रद्धाभक्तिबहिष्कृतम् ।

ब्राह्मणस्यापि गृहे भिक्षेत श्रद्धाभक्तिपुरस्कृतम् ॥

एतत् माधूकरविषयमपीति च गम्यते । अत्र भिक्षादातॄणां
श्रद्धाभक्ती आवश्यक्यौ इत्येवार्थः, न तु ब्राह्मणादपि भिक्षा स्यात्
इति मन्तव्यम् । यत्र श्रद्धाभक्ती न दृश्येते तत्र भिक्षार्थं क्षणमपि
न तिष्ठेत् इति भावः ॥

किंच —

अप्येकपङ्क्त्या नाश्नीयात् संयुक्तः स्वजनैरपि ।

को हि जानाति किं कस्य प्रच्छन्नं पातकं भवेत् ॥

भस्मस्तम्भजलद्वारमार्गैः पङ्क्तिं च भेदयेत् ।

ज्ञातीनां तु कुले भिक्षुः न भिक्षेत कथंचन ॥

नोत्पन्ना संततिः काचित् स्त्रियाः पुंसोऽपि वा गृहे ।

नाश्नीयात् तद्गृहे भिक्षुः इति ॥

सप्तमे मासि संप्राप्ते गृहस्थः सूतिको भवेत् ।

तत्र भिक्षां न कुर्वीत कृत्वा भिक्षुञ्च दुष्यति ॥

सप्तमासाधिके गर्भे गर्भिण्या यत्तु पच्यते ।

इव्यं देवा न गृह्णन्ति कव्यं च प्रितरस्तथा ॥

अज्ञानात् कुरुते भिक्षां प्राणायामांश्च पञ्चशः ॥ [कुर्यात्]

✓ भर्षहीना तु या नारी स्वतन्त्रा बन्धुवर्जिता ।

तदन्नं नैव भोक्तव्यं ॥

स्वधर्मात् प्रच्युता ये वै पुरुषा योषितोऽपि वा ।

अवीरास्ते सदा ज्ञेयाः नित्यं सद्भिर्विगर्हिताः ॥

संन्यासं कुरुते यस्तु श्राद्धं तस्य विधीयते ।

तस्यान्नं नैव भोक्तव्यम् ॥

परं तु —

श्राद्धात् परेऽहि पुत्रेण ह्याराधनं यदा भवेत् ।

तदन्नं यतिभिः ग्राह्यं नैव दोषो भवेत् काचित् ॥

तीर्थश्राद्धं अमाश्राद्धं अष्टका पार्वणं तथा ।

मासिश्राद्धं गयाश्राद्धं एकोद्दिष्टं महालयम् ।

अवश्यं भिक्षुः एतानि वर्जयेत् परदारवत् ॥

अपि च —

यत्पन्नं न तु भोक्तव्यं प्राणिः कण्ठगतैरपि ।

गौमांससदृशं ज्ञेयं सुराबिन्दुसमं जलम् ॥

यत्पन्नं ब्रह्मचार्यन्नं अवीरान्नं तथैव च ।

शूद्रान्नं च सदा भिक्षुः वर्जयेत् परदारवत् ॥

अन्यत्र —

यत्पन्नं यतिपात्रस्थं यतिना प्रेरितं च यत् ।

अन्नत्रयं न भोक्तव्यं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ इति ।

किंच ...

परार्थं न प्रतिग्राह्यं नच दद्यात् कथंचन ।

दैन्याभावात् तु भूतानां संविभागं यतिश्चरेत् ॥

अन्नदानपरो भिक्षुः चतुरो हन्ति दानतः ।

दातारं अन्नं आत्मानं यस्यै चान्नं प्रयच्छति ॥

मठेष्वभोज्यमन्नं स्यात् भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ।

शूद्रशेषं न चाभीयात् श्राद्धान्नं शिशुकैः सह ॥

दम्पत्योः भुक्तशेषं च वर्जयेत् तु सदा यतिः ।

अथ भोजनादौ नियमादयः —

अघः पर्णं प्रोक्षणं च मण्डलं चाभिघारणम् ।

भिक्षानियमनिर्णयः ।

प्रणवप्रोक्षणं चैव पात्रशुद्धिश्च पञ्चभिः ।

सत्राणि प्रक्षालितान्यपि स्वयं प्रक्षालयेत् ।

आपोशनं चासनं च तैलाभ्यङ्गं च मण्डलम् ।

स्वेन हस्तेन चः कुर्यात् शक्रस्यापि श्रियं हरेत् ॥

सौवर्णलोहरौप्येषु ताम्राद्यश्ममयेषु च ।

अभ्रन् भिक्षुः न दुष्येत दुष्येत तु परिग्रहात् ॥

करे कर्पटके चैव आयसे ताम्रभाजने ।

भुञ्जन् भिक्षुः न लिप्येत लिप्यन्ते गृहमेधिनः ॥

द्वर्ग्या देयं घृतं चान्नं लवणं व्यञ्जनं तथा ।

अपक्वं स्नेहपक्वं च न तु द्वर्ग्या कदाचन ॥

हस्तदेयं तु यद् द्वर्ग्या द्वर्ग्या देयं तु हस्ततः ।

एतत् यो ब्राह्मणोऽश्रीयात् सोऽश्नीयान्मूत्ररेवसी ॥

अन्यत्र —

लवणं व्यञ्जनं चैव घृतं तैलं तथैव च ।

लेह्यं पेयं च विविधं हस्तदत्तं न भक्षयेत् ॥ इति ।

अन्यच्च ,

उद्धृतं सव्यहस्तेन तोयं पिबति यो द्विजः ।

सुरापानेन तत् तुल्यं पीत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

अपि च —

निमन्त्रितोऽथवा श्रेयान् स्वगुणान् न प्रकाशयेत् ॥

परस्परसंघर्षनिर्णये

६. पाथेयविषयः

नैवाददीत पाथेयं यतिः किञ्चित् अन्नापदि ।

पक्वं आप्सु गृहीयात् यावत् अन्नं न लभ्यते ॥

(यावत् अन्धोपभुज्यते)

पाथेयं एकरात्रस्य पानीयं दुर्गमे पथि ।

गृहीयात् नाधिकं ज्ञात्वा भेषजं तु यथेच्छया ॥

७. पचननिषेधः

पक्वं वा यदि वाऽपक्वं पाचयेत् यः कञ्चित् यतिः ॥

स्वधर्मस्य तु लोपेन तिर्यग्योनिं ब्रजेत् यतिः ॥

पक्वं वाऽप्यथवाऽपक्वं पचन् अज्ञानतो यतिः ॥

आचरेत् त्रीणि कुच्छ्राणि प्राकृतान्येव शुद्धये ॥

अभ्यासात् बुद्धिपूर्वं हि पक्वदोषात् न मुच्यते ।

स्वयं पक्त्वा तु यो भुङ्क्ते तस्य सांतपनत्रयम् ।

पाचयित्वा तु यो भुङ्क्ते तस्य कृच्छ्रं विधीयते ॥

प्रकरणम् १४

अभ्यागताचारः

अभ्यागते यतौ स्थायी यतिलिङ्गेन शिष्टतमम् ।

विज्ञात्वा योऽत्यक्तो भूत्वा श्रद्धाधिक्यं समन्वितः ॥

चातुर्मास्यं कियदिति पृष्ट्वा तेनोत्तरे कृते ।
 अभ्यागतो यदि ज्येष्ठः तस्मै भक्त्याऽभिवन्द्य च ॥
 तस्य दण्डमधो धृत्वा तेन त्यक्तं यथाविधि ।
 योग्ये देवो तु संस्थाप्य तस्मै आसनं आवसत् ॥
 दत्त्वा उपविष्टः तस्मिन् स गरुडासनसंस्थितः ।
 तदनुज्ञां गृहीत्वाऽथ पञ्चाङ्गनतिपूर्वकम् ॥
 अभ्यागतप्रयुक्तं तत्पादग्रहणमाकरोत् ।
 कृत्वा यथोपदेशं स तत्पादौ मूर्ध्नि धारयन् ॥
 क्षमापय्य सन्निवेशं कौचं पर्यङ्कमाचरेत् ।
 अभ्यागतः कनिष्ठश्चेत् तेन स्थायी अभिवन्दितः ॥
 गृहीत्वा तस्य दण्डाग्रं पूर्ववत् स्थापयेत् ततः ।
 स्थायी स्वासने आसीनः शिष्यद्वारा आसनं शुचि ॥
 तस्मै दद्यात् ततः तत्तु मूर्ध्न्याद्वय निधाय च ।
 अभ्यागतेन भूमौ तु स्थिते गरुड आसने ॥
 प्रार्थिते वै प्रणामार्थं स्थायी अनुज्ञां विधाय सः ।
 प्रणामादि यथापूर्वं कृत्वा गरुड आसने ॥
 उपविश्य अञ्जलिं ब्रह्मा भक्तियुक्तो भवेत् तदा ।
 स्थायी तु स्वसमीपे तं स्थापयित्वा सुस्वासने ॥
 अभ्यागतप्रयुक्तं तत्पादग्रहणमादरात् ।
 कारयेत् स्वसमीपस्थैः तत्कनिष्ठैः यथाविधि ॥

जोटीनमस्कृतिं तद्वत् पर्यङ्कं शौचमप्यथ ।

तद्दिने तस्य भिक्षादि यथाशक्ति विचारयेत् ॥

पर्यङ्कशौचाविधिः —

वामेऽभ्यागतपादाभ्यां स्वहस्तार्थं तु दक्षिणे ।

मृद्धिभागं विभज्याथ गरुडासनमास्थितः ॥

पादयोस्तु मृदः पञ्च चतस्रः तिस्र एव च ।

द्वे चैकां च मृदं दद्यात् जानुजङ्घादितः क्रमात् ॥

करयोः दश सप्तादौ द्विताय सप्त पञ्च च ।

तृतीये पञ्च तिस्रश्च तिस्रो द्वे च चतुर्थके ।

द्वे चैकां च मृदं दद्यात् शौचे पर्यङ्कसंज्ञके ॥

अस्वार्थः —

जान्वोः	५	वामहस्ते	१०	उभयोः	७	इति प्रथमे शौचे
जङ्घयोः	४	,,	७	,,	५	,, द्वितीये ,,
शुल्फयोः	३	,,	५	,,	३	,, तृतीये ,,
पादपृष्ठयोः	२	,,	३	,,	२	,, चतुर्थे ,,
पादाङ्गुलीषु	१	,,	२	,,	१	,, पञ्चमे ,,

ततः पादौ मृदा त्रिः प्रक्षालयेत् ॥

यद्यपि पर्यङ्कशौच-गरुडासन-जोटीनमस्कारादिकं श्रुतिषु
स्मृतिषु च नोपलभ्यते तथाऽपि संप्रदायागतमिदं श्रुतिस्मृत्य-
विरुद्धत्वात् अनुष्ठेयमेव ॥

प्रकरणम् १५

सायन्तनविधिः

रात्रौ शयनगृहे षट् प्राणायामान् कृत्वा यथावकाशं प्रणव-

ध्यानपुरस्सरं ध्यायेच्च एवम् —

अध्यासमात्रमेवेदं चिन्मात्रकमिदं जगत् ॥

पश्यामि चित्रमिव सर्वमिदं द्वितीयं

तिष्ठामि निष्कलचिदेकवपुष्यनन्ते ।

आत्मानमद्वयं अनन्तसुखैकरूपं

पश्यामि दग्धरशनामिव च प्रपञ्चम् ॥

अनन्तानन्दसम्भोगा परोपशमशालिनी ।

शुद्धेयं चिन्मयी दृष्टिः जयत्याखिलदृष्टिषु ॥

जगत्प्रतिष्ठा सवत्त पृथिव्यप्सु प्रलीयते ।

ज्योतिष्यापः प्रलीयन्ते ज्योतिर्वायौ प्रलीयते ॥

वायुश्च लीयते व्योम्नि तच्चाव्यक्ते प्रलीयते ।

अव्यक्तं पुरुषे चैव निष्कले संप्रलीयते ॥

पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः ।

पुरातनोऽहं पुरुषोऽहमीशः ब्रह्मैवाहं सर्ववैदान्तवेद्यम् ॥

मोहेन विस्मृते दृश्ये सुषुप्तिरनुभूयते ।

बोधेन विस्मृते दृश्ये तुरीयमनुभूयते ॥

न सन्ति यस्यां निद्रायां ज्ञापित्वप्रसुप्तयः ।

अवस्थात्रयरूपिण्यः सर्वद्वन्द्वविभर्जनात् ॥

सुलभा शुद्धबोधानां दुर्लभा विषयात्मनाम् ।

सहजा माधवादीनां सा निद्रा सुखदायिनी ॥

शेषशायी स्वयं माधवोऽहं अस्त्रिलात्मा ।

यतिः चिन्तयन् इत्थं (आदौ विलाप्य चोक्तरीत्या) स्वयं
सुषिदानन्दमात्रः शयीत ॥

प्रकरणम् १६

व्यासपूजापद्धतिनिर्णयः

ओं नमः परमात्मने । सर्वेभ्यो गुरुभ्यो नमो नमः ॥

आषाढ्यां पूर्णिमायां (अयनक्षौरपक्षे क्षौरस्मानानन्तरं)
षादी प्रक्षाल्य आचम्य महेश्वरविष्णुब्रह्माद्यशेषगुरुभारमपर्येण
यावत्सगुरुपादाम्बुजं तावत् सम्यक् ध्यात्वा प्रणम्य च वक्ष्यमाण-
गुर्वादिवास्तुपुरुषान्तसमस्तदेवतारूपेण परिणतं श्रीकृष्णं आत्ममूर्ति-
त्वेन भासयन् —

हृदयकमलमध्ये सूर्यविम्बासनस्थं

सकलभुवनबीजं सृष्टिसंहारहेतुम्

निरतिशयसुखार्थं ज्योतिषा हंसरूपं

विदति कमलभासं चिन्तयन् आत्ममूर्तिम् ॥

परमहंसः एकान्तस्थले मानसोपचारैः पुरुषसूक्तविधानेन

संपूजयेत् । श्रीकृष्णगुर्वादिव्येवतानां विध्युक्तमानसपूजार्थं मानसं
स्थानकल्पनं च प्रत्येकं अत्र निर्दिश्यते । यथा हि —

गुरुं गणपतिं दुर्गां क्षेत्रपालं च पूजयेत् ।

ईशान्यादिचतुर्दिक्षु मध्ये कृष्णं जगद्गुरुम् ॥

वासुदेवश्च संकर्षः प्रद्युम्नश्चानिरुद्धः ।

प्रादक्षिण्येन कृष्णस्य पुरस्तात्प्रभृति स्थिताः ॥

वेदव्यासस्तु कृष्णस्य पूज्यो दक्षिणतो गुरुः ।

सुमन्तुर्जैमिनिश्चैव वैशंपायनसंज्ञकः ॥

पैलश्च शिष्यो व्यासस्य पुरस्तात्प्रभृति स्थिताः ।

पूज्याः श्रीशंकराचार्याः सशिष्या वामतो हरेः ॥

आचार्याणां तु परितः पद्मपादाः सुरेश्वराः ।

पूज्यास्तु तोटकाचार्याः हस्तामलकसंज्ञकाः ॥

कृष्णस्य पृष्ठभागे तु सनकश्च सनन्दनः ।

सनातनश्च संपूज्यः सनत्पूर्वः सुजातकः ॥

यश्चमश्च सनत्पूर्वकुमारश्चेति तान् यजेत् ।

श्रीगौडपादानं कृष्णाम्ने द्रविडाचार्यकांस्ततः ॥

गोविन्दाचार्यविरचितकृतः संपूजयेद्गुरुम् ।

संक्षेपशारीरककृत् पूज्यस्तत्रैव देशिकः ॥

आचार्यपङ्क्तौ तत्रैव कृष्णाग्रे पूजयेद्गुरुन् ।

श्रीगुरुंस्तद्गुरुंश्चापि परमेष्विगुरुनथ ॥

परापरगुरुंश्चापि पूजयेत् तदनन्तरम् ।

ब्रह्मविद्यासंप्रदायकर्तृनन्यास्ततः परम् ॥

पूजामण्डलपूर्वादिदिक्षु इन्द्रादीन् प्रपूजयेत् ।

रक्षोवरुणयोर्मध्ये ब्रह्माणं पूजयेद्यतिः ।

इन्द्रेशानान्तराले तु पूजयेत् वास्तुपुरुषम् ॥

[अन्यान् इति पदेन श्रीशुक-दत्तात्रेय-सदाशिवब्रह्मेन्द्र-
शरस्वती - नरसिंहभारती - सच्चिदानन्दशिवाभिनवनृसिंहभारती -
चन्द्रशेखरभारती - इत्यादिमहान्तः सर्वेऽपि गण्यन्ते]

एकान्तस्थले यथाविधि संकल्पप्रभृति उत्तरनीराजिन-मन्त्र-
शुष्पाञ्जलि - प्रदक्षिण - वन्दनपर्यन्तां मानसपूजां विस्तरेण कृत्वाऽथ
महाजनानां पुरतः चातुर्मास्यव्रतसंकल्पं कुर्यात् —

प्रायेण प्रावृषि प्राणिसंकुलं वर्त्म दृश्यते ।

अतस्तेषां अहिंसार्थं पक्षा वै श्रुतिचोदनात् ।

स्थास्यामः चतुरो मासान् अत्रैवासति बाधके ॥ इति ॥

अथ महाजनानां प्रत्युत्तरम् —

निवसन्तु सुखेनात्र गमिष्यामः कृतार्थताम् ।

यथाविहितशुश्रूषां करिष्यामो वयं मुदा ॥ इति ॥

अस्मिन् काले तु बहुशः परमहंसैः बाह्यन्यासपूजैव क्रियते ।

अत्रेदं ज्ञातव्यम् —

चातुर्मास्यसंकल्प एव श्रुत्या विधीयते, “वर्षासु एकत्र संवसेत्” इति श्रवणात् । श्रीविष्णुधर्मोत्तरे वर्तमानं दारुभ्य-
विष्णुसंवादरूपेतिहासं अवलम्ब्य न्यासपूजा सत्संप्रदायागता ।
येषां संन्यासिनां श्रुतिषु पूजा विहिता तैः सर्वैरपि तत्तन्निर्दिष्ट-
प्रकारेण तत्पूजा कर्तव्यैव । कुटीचकबहुदकयोर्बाह्यपूजा हंसपरमहंस-
योरान्तर (मानस) पूजेत्युपनिषत्सु व्यवस्था कृता । कुटीचक-
बहुदकाभ्यां अवश्यं बाह्यसाधनानि अवलम्ब्य दैनंदिनपूजा
वार्षिकन्यासपूजा च उभे कर्तव्ये । हंसपरमहंसयोस्तु पूजा सर्वदा
मानसपूजैव भवेत् । “न बाह्यदेवार्चनं” “न बाह्यपूजा”
इति पुनः पुनः उपनिषत्सु निषेधः श्रूयते । तण्डुले वा निम्बफलेषु वा
पूगीफलेषु वा लिङ्गसालिप्रावादिषु वा अन्यविग्रहादिषु वा गुरुदेवते-
श्वरबुद्धिं कृत्वा प्रतीकालम्बनेन उपासना कृता चेत् स्वर्गलोकप्राप्तिः
तत्र भोगश्च भवेत्, तदनन्तरं पुनर्जन्म च भूलोके । पूर्वमेवोक्तं
कुटीचको भुवर्लोकगतिकः, बहुदकः स्वर्गलोकगतिकश्चेति । तस्मात्
तयोरुभयोरपि स्वर्गलोकप्राप्त्यर्थं यत् साधनं श्रूयते तदवलम्बनं
न्याय्यमेव । श्रुतिमुखतस्तु हंसः तपोलोकगतिकः, परमहंसः
सत्यलोकगतिकः, इति च ज्ञायते । एताभ्यां यदि बाह्यप्रती-
कालम्बनं कृतं तयोः उत्तमलोकप्राप्तियोग्यता नष्टा भवेत् । श्रुत्युक्त-
स्वाश्रमधर्मान् आश्रित्य तूष्णीं स्थितं चेत् उत्तमगतिः भवेत् ।

लम्बयोरपि । बाह्यपूजाद्यधिककार्यं कृत्वा सद्गतिं प्रति प्रतिबन्ध-
एव संपादितो भवति । ब्रह्मसूत्रे तद्भाष्ये च अप्रतीकालम्बनार्धि-
करणे प्रतीकोपासकानां न ब्रह्मलोकप्राप्तिः इति स्पष्टतया स्थापितम् ।
श्रुत्या च सहेतुकमपि उक्तं मैत्रेय्युनिषेदि बाह्यपूजा माभूत् इति ।

{ वाष्पाणलोहमणिमृण्मयविप्रदेषु

पूजा पुनर्जननभोगकरी मुमुक्षोः ।

{ तस्मात् यतिः स्वहृदयार्चनमेव कुर्यात्

बाह्यार्चनं परिहरेत् अपुनर्भवार्थम् ॥ इति ।

अतः पुनरावृत्तिरहितसद्गतिविषये बुद्धिः भवति यदि,
परमहंसेन बाह्यपूजा न कदाऽपि कार्या (सा वैनांदिनसामान्यपूजा
वा भवतु, वार्षिकविशिष्टव्यासपूजा वा भवतु) । मुमुक्षूणां
परमहंसानां व्यासपूजा मानसपूजैव । एतदान्तरपूजायां दिव्य-
बृहन्महामण्डपं मनसा संकल्प्य पूर्वोक्तक्रमेण तत्तत्स्थानेषु तत्तद्गुरु-
देवतादीनां साक्षात्सान्निध्यमेव भावयित्वा अव्याजाप्रतिहतभक्त्या
सह मानसपूजा बहुविस्तरतया कोलाहलतया च मनस्संकल्पितोत्त-
मोत्तमदिव्यसामग्रीबाहुल्यं उपयुज्य च यथेष्टं कृता भवेत् ।
एषा पूजैव उत्कृष्टफलदा ॥

अन्यच्च —

॥ संप्रदायनाम्ना व्यासपूजासंघन्धेन नूतनकाषायवस्त्राणि च
परमहंसैः परिग्रहरूपेण स्वीक्रियन्ते । एतदपि अनुचितम् । सर्वथा
नूतनवस्त्रं न ग्राह्यमेव । उक्तमेव हि पूर्वं तन्निषिद्धत्वं परिग्रहनिर्णय-

प्रकरणे । परमर्हस्यस्य वस्त्रं एकमेव स्यात्, न अधिकं, तदपि कम्पारूपेणैव । यदा तद्वस्त्रं अतिमिथिलं भवेत् तदैव अन्यवस्त्र-
स्वीकरणं स्यात्, न ततः पूर्वम् । अतः कल्पिततया प्रतिसंवत्सरं
गृहस्थादीनां विशेषव्यर्थं कारयित्वा संप्रदायमात्रा व्यासपूजाकाले
स्वस्य केषान्तरस्यैवऽपि नूतनवस्त्रग्रहणं यत् क्रियते तत् असत्,
श्रुतिविरुद्धत्वात् ॥

प्रकरणम् १७

परिग्रहविसर्जननिर्णयः

विविदिषासंन्यासस्य मुख्योद्देशः सुखस्योऽश्रवणादि-
ज्ञानाभ्यासः । अतोऽपि “संन्यस्य श्रवणं कुर्यात्” इति विधिः
श्रूयते । यच्छ्रुतं गुरुमुखतः तस्य सम्यगवगमनार्थं तद्विषयाखिल-
संदेहनिवृत्त्यर्थं च मननमपि कार्यम् । यतनकाले ये संशयाः
उत्पन्नाः स्युः तेषां मूलतो निवारणार्थं गुरुसंनिधावेव मध्ये मध्ये
तान् निवेद्य तन्नाशः कारयितव्यः । तस्मान् यदा गुरुनिष्कटे
स्वीयत तत्काले श्रवणं मननं उभेऽपि कर्तव्ये । श्रवणमननपूर्ति-
पर्यन्तं अवश्यं गुरुसमीपे स्थातव्यं विविदिषुणा । निस्संदेहतया
दृढपरोक्षज्ञानं यदा उत्पन्नं स्यात् तत्कालपर्यन्तं मननसहितं पुनः
पुनः श्रवणं कुर्यात् “आवृत्तिः असकृदुपदेशात्” इति क्रमात् ।
तादृशदृढज्ञानोत्पत्तेः अनन्तरं अलंबुद्धिः संजायेत श्रवणरूपाभ्य-
समविषये ॥

ततः निदिध्यासनमेव कार्यं, “श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः” इति श्रुतेः । यदा मनसि निदिध्यासनमेव अतः परं कर्तव्यं, श्रवणेन अलं इति तीव्रवृत्तिः उद्भवति तदा गुरुनिकटे निवेदितव्यं “एवं बुद्धिः उत्पन्ना” इति । गुरुणाऽपि “श्रवणेन अलं, इतः परं निदिध्यासनमेव कर्तव्यं” इति उक्तं चेत्, तस्य आज्ञां लब्ध्वा बहिर्गच्छेत् । तावत्पर्यन्तं गुरुसमीप एव वर्तेत । अन्ततः एकसंवत्सरं वा अवश्यं तत्र वसेत् ।

उक्तं च —

आश्रमत्रयमुत्सृज्य प्राप्तस्तु परमाश्रमम् ।

गुरुणां च हिते युक्तः तत्र संवत्सरं वसेत् ॥

नियमेष्वप्रमत्तस्तु यमेषु च सदा भवेत् ।

अतः संवत्सरस्थान्तिं प्राप्य ज्ञानमनुत्तमम् ।

अनुज्ञाप्य गुरुं चैव विचरेत् पृथिवीमिमाम् ॥ इति ।

तदनन्तरं निदिध्यासनपूर्वाङ्गत्वेन दण्डवत्प्रादिपरिग्रहविसर्जनं श्रुत्या शक्तविषये विहितं भवति । श्रूयते च परमहंसपरिव्राजकोपनिषदि “यदा अलंबुद्धिर्भवेत् तदा कुटीचको वा बहूदको वा हंसो वा परमहंसो वा तत्तन्मन्त्रपूर्वकं कटिसूत्रं कौपीनं दण्डं कमण्डलुं सर्वं अप्सु विसृज्य अथ जातरूपधरः चरेत्” इति । नारदपरिव्राजकोपनिषदि च श्रूयते “संन्यासकाले अलं (फल) बुद्धिपर्यन्तं अधीत्य तदनन्तरं कटिसूत्रं कौपीनं दण्डं वस्त्रं कमण्डलुं सर्वं अप्सु विसृज्य अथ जातरूपधरः चरेत्” इति । एष एव

मुख्यपक्षः परमहंसस्य । अस्मिन् पक्षे एककौपीनमात्रपरिग्रहे च दत्ताऽनुमतिः श्रुत्या “ दिगम्बरं परमहंसस्य एककौपीनं वा ” इति श्रवणात् । तुरीयातीतावधूतयोः जातरूपधरत्वमेव विधिः । कदाचित् अवधूतस्य तु साम्बरत्वमपि स्यात् तस्य नियमाभावात् ॥

यत् जीवब्रह्मैकत्वज्ञानं गुरुमुखात् श्रवणेन गृहीतं, यच्च स्वमननेन दृढीकृतं, तस्य तैलधासवत् अनुस्यूतध्यानमेव निदिध्यासनं इत्युच्यते । निदिध्यासनाभ्यास एव सम्यग्दर्शनरूपराज-योगाभ्यासः । एवंविधाभ्यासार्थं मनोविक्षेपरूपप्रतिबन्धनिवृत्तिः आप्राप्तियुक्ती । तदर्थं दण्डवत्त्रादिपरिग्रहविसर्जनं विधीयते । दण्डस्य वैणवत्त्वादिलक्षणं आच्छादनस्य कन्धात्वादिलक्षणं च परीक्षितुं दण्डादिकं संपादयितुं रक्षितुं च, चित्ते व्यापृते सति चित्तवृत्तिनिरोधलक्षणः योगो न सिध्येत् । तच्च न युक्तम् । मानसस्य ज्ञानदण्डस्य कदाचित् चित्तविक्षेपेण विस्मृतिः प्रसज्येत इति तन्निवारणार्थं स्मारकः काष्ठदण्डो ध्रियते । दृढपरोक्षज्ञानोत्पत्त्यनन्तरं तादृशः स्मारकः न आवश्यकः । प्रत्युत स एव चित्तविक्षेपकारणमपि भवति । एवं च सति ज्ञानदण्डकाष्ठदण्डयोः यदन्तरं वृत्तमत्वाधमत्वरूपं तदिदं इति अवगत्य उत्तमं ज्ञानदण्डं यः धारयति स एव मुख्यः परमहंस इति अभ्युपगन्तव्यम् । श्रूयते च—

ज्ञानदण्डो धृतो येन एकदण्डी स उच्यते ।

काष्ठदण्डो धृतो येन सर्वाशी ज्ञानवर्जितः ।

स याति नरकान् घोरान् महारौरवसंज्ञितान् ॥ इति ॥

“तच्च [दण्डाच्छादनादि] ने मुख्योऽस्ति । कोऽयं मुख्यः इति चे यद्वयं मुख्यः न दण्डं न कमण्डलुं न शिखां न यज्ञोपवीतं न चाच्छादनं चिरति परमहंसः” इति च । “परमहंसादित्रयाणां (परमहंसतुरीयातीतावधूतानां) न वस्त्रं न कमण्डलुः न दण्डः” इत्यपि ॥

अत्र केचन मन्यन्ते — दण्डवस्त्रादिविसर्जनविधिः विद्वत्संन्यासिभ्यः इति, विविदिषासंन्यासिभिरस्तु अपरोक्षसाक्षस्कारज्ञानप्राप्त्यनन्तरमेव तद्विसर्जनं कर्तव्यं न पूर्वं इति च । तैरुच्यते श्रीविद्यारण्यस्वामिनां अभिप्रायोऽपि तद्वदेव इति । सत्यं, अवपमननफलं दण्डवस्त्रजन्मज्ञातमेव, न अनुभूतिरूपज्ञानम् । एतत् शास्त्रजन्मपरोक्षज्ञानं येन साधनेन साक्षादपरोक्षानुभूतिरूपज्ञाने परिसमाप्यते तत् साधनं निदिध्यासनम् । तदेव निर्गुणोपासनं इत्यपि उच्यते । निदिध्यासनेन समाधिः जायते । समाध्यवस्थायां आत्मानुभूतिः भवति । निदिध्यासनं अनुस्यूतध्यानम् ॥ ध्यानं योगाङ्गेषु एकम् । सामान्यतया योगो ज्ञानसाधनम् । ‘तच्च (ज्ञानं) योगादृते न हि’ इत्युक्तत्वाच्च । अतो ज्ञानपूर्वकालीन एव योगः । योगोद्दिष्टफलं अपरोक्षानुभूतिः । तस्मात् निदिध्यासनरूपयोगाध्यासी यः सः अज्ञानी एव भवेत् इति सिद्धम् । पूर्वोक्तरीत्या निदिध्यासनसौकर्यार्थमेव परिग्रहविसर्जनं श्रुतिविहितम् । विसर्जनानन्तरं मुख्यपरमहंसस्थाने वा तुरीयातीतस्थाने वा अवधूतस्थाने वा स्थित्वा निदिध्यासनमेव कर्तव्यं,

नान्यत् । तुरीयातीत-अवधूतयोः निदिध्यासनं इति श्रुतिविधिना तौ
 उभावपि अज्ञानादिनौ स्यातां इत्येव गम्यते । तावेव अज्ञानदशायां
 भवेतां इति यादृ, मुख्यपरमहंसोऽपि तदशायामेव वर्तेत इत्यत्र
 विसर्गकारणं न किमपि दृश्यते । किंच — तादृशविसर्जनात्परं
 उक्तस्थितिः एवंविधैव स्यात् इति श्रुत्या विधीयते च । यथा हि
 प्रागैकसत्रादिनियमः उदकस्थलकमण्डलुः, अबाधकरहस्यस्थल-
 वासः, युक्तचातुर्मास्यव्रतानियमः क्षौरकर्मनिवर्तकः, ब्रह्मप्रणवध्यान-
मार्गेण अवहितः, न कन्धालेशः, नाध्येतव्यः, न वक्तव्यः, न
 श्रोतव्यमन्यत् किञ्चित् प्रणवादन्त्यं न तर्कं पठेन् न शब्दमपि, न
 गीता पाण्यादिना वा संभाषणं, नान्यभाषाविशेषेण, इत्यादि-
 विधिनिषेधाः श्रूयन्ते । एतादृशविधिनिषेधाः अज्ञानिनामेव
 भवेयुः, न ज्ञानिनाम् तेषां विध्यादिविनिर्मुक्तत्वात् । वक्ष्यते
 नोपरि “निष्प्रेगुण्ये पथि विचस्तां (ज्ञानिनां) को विधिः को
 निषेधः” इति । अतः श्रुत्युक्तदण्डादिपारिग्रहविसर्जनं तदुप-
 र्यनुष्ठीयमानधर्मादिकं सर्वं च अज्ञानिनामेव विधीयते इति सिद्धम् ॥

अभिन्न-ज्ञातमेव संन्यासो द्विविधः विद्वत्संन्यासः विविदिषा
संन्यासश्चेति । विद्वत्संन्यासक्रमविधौ दण्डवत्त्वादिपरिग्रहो न
 विधीयते यत्र कुत्रापि उपनिषत्सु । तथा चेत्, दण्डवत्त्वादिविसर्जन-
 विधिः विद्वत्संन्यासिपरः इति कथं वक्तुं शक्यम् ? गृहस्थादि-
 विद्वान् नान्दीमुखश्राद्ध - क्षौर-हौम - उपवास - जागरण - प्रैषोच्चारण
 अमयप्रदानादि कृत्वा संन्यस्य जातरूपौ भूत्वा देहपतनपर्यन्तं

पर्वतवनदेवालयार्थेकान्तस्थलेषु फलमूलपत्रोदकाद्याहारः सन्
 संचरेत् इत्येतावन्मात्रं श्रूयते । विविदिषासंन्यासे तु दण्डादि-
 परिग्रहो विधीयते । तत्परिग्रहानन्तरमेव ज्ञानसंपादनार्थं गुरुनिकटे
गमनं भवेत्, न पूर्वम् । तस्मात् यदुक्तं श्रीविद्यारण्यस्वामिभिः
 जीवन्मुक्तिविवेकग्रन्थे विविदिषासंन्यासिनस्तु दण्डग्रहणं मुख्यं इति
 तत् सत्यमेव । यत्काले परिग्रहविसर्जनं कर्तव्यं इति श्रुत्या विहितं
 तत्कालपर्यन्तं दण्डवियोगः साऽस्त्वैव । दण्डवियोगे प्रायश्चित्तमपि
 कार्यम् । इदं तु पूर्वमेव निर्दिष्टं दण्डप्रकरणे । यथा “यावज्जीवं
 अग्निहोत्रं जुहुयात्” इत्यत्र येन केनापि ब्राह्मणेन संन्यासः
 कृतश्चेत् तद्विषये यावज्जीवं इति पदं निरर्थकत्वं प्राप्य तत्संन्यासिना
 औमिकार्यं न कर्तव्यं इति विधिः श्रूयते, तथैव विविदिषासंन्यासि-
 विषये सर्वदा दण्डादियुक्तत्वं आवश्यकं इत्युक्तेऽपि पूर्वोक्तप्रकारेण
 यदा श्रवणमननानन्तरं उपरि निदिध्यासनरूपयोगाभ्यासे प्रवेशः
 क्रियते तदा श्रुतिविहितविसर्जनं कृतं चेत्, तदनन्तरं दण्डादिधारणं
 साऽस्तु इत्येव अवधेयम् । निदिध्यासनसिद्धिमुद्दिश्य परिग्रह-
 विसर्जनविषये प्रमादो वा आलस्यं वा माभूत् अधिकारिणाम् ।
 तद्विसर्जनं विना प्रायेण निदिध्यासनं संपूर्णं न भवेत् । निदिध्या-
 सनं फलवत् न भवति यदि, संन्यासोद्दिष्टफलं न प्राप्तं स्यात् ।
 लोके तावत् बहुशः परिग्रहविसर्जनं न क्रियते । गुरुं विहाय
 बहिर्गत्वा शक्तैरपि दण्डवस्त्रादि धृत्वैव संचारः क्रियते । अपरोक्ष-
 साक्षात्कारज्ञानोत्पत्तिपर्यन्तं मुख्यतया ज्ञानाभ्यास एव कर्तव्यः

विविदिषासंन्यासिभिः इति ज्ञातमेव सर्वैः । तादृशाभ्यासः
श्रवणमननरूपो वा भवतु, निदिध्यासनरूपो वा भवतु,
तत्तद्योग्यतानुसारेण । पूर्वमेवोक्तं — यदा गुरुसमीपे स्थायिते
तदैव श्रवणमनने कर्तव्ये इति । बहिर्गमनानन्तरं यथोक्तश्रवणस्य
अवकाशो न भवेत् । किञ्चित् किञ्चित् चिन्तारूपमननं कर्तुं
शक्येत । तद्विधमननकाले ये ये संशया उत्पद्यन्त तन्निवारणं
स्वेनैव कर्तव्यं इति भवति गुरुसांनिध्याभावात् । आहोस्मिन्
अन्यमुखेन किञ्चित् श्रवणं उपरि कर्तव्यं इति भवेत् । एवं-
विधज्ञानाभ्यासः फलवान् भवेत् इति वक्तुं न शक्यम् । श्रवण-
मननयोः आवश्यकता यदि न भवति यस्यकस्यचित् विषये,
तदानीमुच्यते तेन निदिध्यासनं कर्तव्यं न तूष्णीं स्थेयं इति,
तदर्थं शक्तविषये परिग्रहविसर्जनं अवश्यकर्तव्यं इति च ।
अशक्तेन तु वस्त्रादिविसर्जनं कर्तुं न साध्यं, विसर्जनात्परं
दिगम्बरत्वं वा एककौपीनवत्वं वा भवेत्, न कन्थालेश इति
श्रुतिविधेः । केचन कुर्वन्ति दण्डमात्रविसर्जनं न वस्त्रकमण्डलवादि-
सर्वपरिग्रहविसर्जनम् । एतत् असत् इति पूर्वमेव दण्डप्रकरणे
सूचितम् । अन्ये केचन यथोक्तश्रवणमनने अकृत्यैव दण्डविसर्जनं
कर्तुं इच्छन्ति । एतदपि अनुचितम् ॥

प्रकरणम् १८

पर्यटनविधिनिर्णयः

पर्यटेत सदा योगी वीक्षयन् वसुधातलम् ।

चैरदात्मसहायश्च निरपेक्षो निराश्रयः ॥

एको भिक्षुः यथोक्तः स्यात् द्वावेव मिथुनं स्मृतम् ।

त्रयो ग्रामः समाख्यातः ऊर्ध्वं तु नगरायते ॥

नगरं तु न कर्तव्यं ग्रामो वा मिथुनं तथा ।

एतत् त्रयं प्रकुर्वाणः स्वधर्मात् च्यवते यतिः ॥

राजवार्त्तादि वा तेषां भिक्षावार्त्ता परस्परम् ।

स्नेहपैशुन्यमात्सर्यं संजिकर्षात् प्रवर्तते ॥

अतः एक एव चरेत् । “ राजवार्त्तादि ” — इत्यनेन

राजकीयविषयेषु संन्यासिनां सम्बन्धो वा परिष्करणप्रवृत्तिर्वा

ज्ञाभूत् इति स्पष्टीकृतं भवति ॥

स्वदेशं उत्सृज्य ज्ञातचरदेशं विहाय पुत्र-आप्ते-बन्धु-

अवस्थलं परित्यज्य दूरतो व्रजेत् [वसेच्च] ॥

पिता माता स्वसा भ्राता स्नुषा जार्या सुतस्तथा ।

ज्ञातिबन्धुसुहृद्वर्गः दुहिता तत्सुतादयः ॥

यस्मिन् देशे वसन्येते न तत्र दिवसं वसेत् ॥

अपि च —

धर्मसंकरसंकीर्णे स्थाने सोपद्रवे यतिः ।

मुहूर्त्तं नोपतिष्ठेत् यत्र धर्मः पराङ्मुखः ॥

तत्करोपद्रुते ग्रामे ब्रह्महत्यादिदुषिते ।

चक्रेणान्येन च क्रान्ते तथैव व्याधिपीडिते ॥

अधार्मिकनृपग्रामे पाषण्डजनसंकुले ।

दुर्भिक्षे राष्ट्रभङ्गे च वर्षास्वप्याशु तं त्यजेत् ॥

उपद्रुते तु मनसि समाधिर्नैव जायते ।

एकरात्रं वसेत् ग्रामे पत्तने तु दिनत्रयम् ॥

पुरे दिनद्वयं भिक्षुः नगरे पञ्चरात्रकम् ॥

अन्यत्र —

ग्रामे एकरात्रं, तीर्थे त्रिरात्रं, पत्तने पञ्चरात्रं, क्षेत्रे
सप्तरात्रं इति ॥

कालरीत्या तु अनियमत्वेन अटनं क्रियते बहुभिः ।
सप्तरात्रादूर्ध्वमपि एकत्र स्थितं भवति शक्यैरपि । इदं तु असत् ॥

यत्र प्रभुर्भवे(र्जग)न्नाथः तत्र योगी वसेत् सदा ॥

भिक्षार्थं प्रविशेत् ग्रामं वासार्थं वा दिनत्रयम् ।

नैकत्र निवसेत् ग्रामे वर्षाभ्योऽन्यत्र सद्यतिः ॥

अशक्तविषये —

वृद्धानां आतुराणां च भिक्षूणां सङ्गवर्जिताम् ।

ग्रामे वाऽथ पुरे वाऽपि वासो नैकत्र दुष्यति ॥ इति ॥

अष्टौ मासान् विहारः स्यान् यतीनां संयतात्मनाम् ।

एकत्र चतुरो मासान् वार्षिकान् निवसेत् पुनः ॥

वर्षासु एकत्र तिष्ठेत् स्थाने पुण्यजलावृते ।

मासद्वयं चतुष्कं वा एकत्र निवसेत् यतिः ॥

अन्यत्र —

चतुरोऽयं वसेत् मासान् द्वौ वा कौशिकवार्षिकौ ।

रक्षणार्थं हि जन्तूनां वसुधातलवासिनाम् ॥

आषाढादींश्च चतुरो मासान् आकार्तिकात् यतिः ।

धर्माढ्ये जलसंपन्ने ग्रामान्ते निवसेत् शुचिः ॥ इति ।

नदीतीर्थेषु पुण्येषु संवसेत् बह्वयं यतिः ।

स्थानाभावात् व्रजेत् तावत् यावत् भवति पञ्चमी ।

प्रायश्चित्तेन युज्येत पञ्चम्यूर्ध्वं व्रजेत् यदि ॥

[मासद्वयचातुर्मास्यपक्षेऽपि अशक्तो मासचतुष्टयमपि तत्रैव निवसेत्]

नदीं च न तरत् तेषु क्रोशादूर्ध्वं न च व्रजेत् ।

पर तु नद्यभावे —

चतुःक्रोशान्तरा यत्र नदी भवति कुत्रचित् ।

यक्षान्ते तत्र गन्तव्यं आपस्तम्बवचो यथा ॥ इति ।

यावत् वर्षत्यकालेऽपि यावत् छिन्ना च मेदिनी ।
 तावत् न विचरेत् भिक्षुः स्वधर्मं पालयन् ॥
 हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्ये ख्यातः पुण्यतमः श्रुतौ ।
 देशः सरस्वतीतीरे नर्मदायास्तु पश्चिमे ॥
 दग्धो वै वह्निना पूर्वं पवित्रीकरणाय वै ।
 योगज्ञानतपोध्यानसिद्धयर्थं हि महात्मनाम् ।
 तस्मिन् देशे सदा भिक्षुः स्वधर्ममनुपालयन् ।
 पर्यटेत् ॥
 वाराणस्यां तु गौतम्यां सर्वदैकत्र संवसेत् ॥
 अविमुक्ते प्रविष्टानां विहारस्तु न विद्यते ॥
 न देहो भविता तत्र दृष्टं शास्त्रं पुरातनैः ।
 मोक्षोऽप्यसंशयं तत्र पञ्चत्वं तु गतस्य वै ॥
 हन्यमानोऽपि यो विद्वान् सेवेत् विघ्नशतैरपि ।
 स याति परमं स्थानं यत्र गत्वा न शोचति ॥
 गङ्गाकूले वसेत् नित्यं भिक्षुः मोक्षपरायणः ।
 सिद्धक्षेत्रं तु तत् ज्ञेयं यावत् धनुःशतत्रयम् ॥
 यतिभिर्ज्ञानसिद्धयर्थं अविमुक्तं महत्तरम् ।
 स्थानं संसेवनीयं स्यात् चिन्तनीयं तथैव च ॥
 अविमुक्ते महादेवः साक्षात् विश्वेश्वरः प्रभुः ।
 भक्तोपासनसुप्रीतः ज्ञानं साक्षात् प्रयच्छति ॥

ब्रह्मादिदेवलोकानां मुक्तेश्च प्राप्तये नृणाम् ।

गङ्गायै परमो हेतुः कलिकाले विशेषतः ।

परं तु —

इदं तीर्थं इदं नेति ये नरा भेददर्शिनः ।

तेषां विधीयते तीर्थगमनं तत्फलानि च ॥

सर्वं ब्रह्मेति यो वेत्ति न तीर्थं तस्य किञ्चन ।

जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तेषु ब्रह्मण्येव स वर्तते ॥

तीर्थानि तोयपूर्णानि देवान् पाषाणमृण्मयान् ।

योगिनो न प्रपद्यन्ते आत्मज्ञानपरायणाः ॥

अग्निर्देवो द्विजातीनां मुनीनां हृदि दैवतम् ।

प्रतिमासु अल्पबुद्धीनां सर्वत्र विदितात्मनाम् ॥

अपि च —

क्षमा तीर्थं तपस्तीर्थं तीर्थं इन्द्रियनिग्रहः ।

सर्वभूतदया तीर्थं ध्यानतीर्थमनुत्तमम् ।

एतानि पञ्च तीर्थानि सत्यं षष्ठं च सर्वदा ।

देहे तिष्ठन्ति सर्वस्य तेषु स्थानं समाचरेत् ॥

अविमुक्तात् अन्यत्र चातुर्मास्यनियमकालात् अन्यत्र च
जातिभिः पर्यटनं कर्तव्यमेव ॥

न चैकस्मिन् वसेत् ग्रामे न चैकस्मिन् सारित्ठे ।

शून्यागारे न चैकस्मिन् वसेत् शून्यालये तथा ॥

आत्मवत् सर्वभूतानि पश्यन् भिक्षुः चरेन्महीम् ।

गूढधर्माश्रितो विद्वान् अब्रातचरितं चरेत् ॥

अन्धवत् जडवत् चापि बधिरोन्मत्तमुक्वत् ।

सांसुना च प्रतिच्छन्नः शून्यागारप्रतिश्रयः ॥

वृक्षमूलनिकेतो वा त्यक्तसर्वप्रियाप्रियः ।

यत्रास्तमितशायी स्यात् निशमिः अनिकेतनः ॥

अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्त्वा चरति यो मुनिः ।

न तस्य सर्वभूतेभ्यो भयं उत्पद्यते कचित् ॥

अध्वा सूर्येण निर्दिष्टः कीटवत् विचरेत् महीम् ।

परं तु ;

दूरयात्रां प्रयत्नेन वर्जयेत् आत्मचिन्तकः ॥

न रात्रौ न च मध्याह्ने सन्ध्ययोः नैव पर्यटेत् ।

न शून्ये न च दुर्गे वा प्राणिबाधाकरे न च ॥

अन्यत्र —

भयं प्राणान्तिकं मुक्त्वा विष्मूत्रोत्सर्गं एव च ।

नान्यत्र विचरेत् रात्रौ न मध्याह्ने न सन्ध्ययोः ॥ इति ॥

चित्तशुद्धिः भवेत् यावत् तावत् नित्यं चरेत् सुधीः ।

ततः प्रव्रज्य शुद्धात्मा संचरेत् यत्कुरुचित् ॥

[अत्र चित्तशुद्धिः इति वासनातानवं मनोवश्यता च]

अन्यत्र —

“पर्यटनशीलः स्यात् आत्मज्ञानार्थम् । तदवाप्य ऊर्ध्वं
एकस्थानरतिः तदभ्यासपरः स्यात्” इति । अत्र पर्यटनं इति
मुख्यतया गुरुलाभात् पूर्वं गुरुलाभार्थं च पर्यटनं इति मन्तव्यम् ॥

एकवासा अवासा वा एकदृष्टिः अलोलुपः ।

अदूषयन् सतां मार्गं ध्यानयुक्तो महीं चरेत् ॥

बहिः अन्तश्च सर्वत्र संपश्यन् हि जगद्गन्तम् ।

सर्वत्र विचरेत् मौनी वायुवत् पीतकलमपः ॥

समदुःखसुखः क्षान्तः हस्तप्राप्तं त्र्योभिक्षयन् ।

निर्वैरेण समं पश्यन् द्विजगोश्वमृगादिषु ॥

भावयन् मनसा विष्णुं परमात्मानं ईश्वरम् ।

चिन्मयं परमानन्दं ब्रह्मैवाहं इति स्मरन् ॥

एतत् परमहंसानां क्रियमाणं विभूषणम् ।

ब्रह्म सर्वगतं ज्ञात्वा विचरेत् यथासुखम् ॥

एवं विज्ञाय विद्वांसा ह्यन्धवत् मूकवत् महीम् ॥

(देहान्तरदर्शनां प्रपञ्चवृत्तिं परित्यज्य)

विहरन्त्यपि सर्वज्ञा अविज्ञाता जनैरिह ।

संवर्तकादिवत् सर्वे लोकातीता महाधियः ॥

[३०]

प्रकरणम् १९

धर्माधर्मविवेकनिर्णयः

सत्यं अस्तेयं अक्रोधः द्वीः शौचं धीः धृतिः दमः ।
संयतेन्द्रियता विद्या धर्मः सर्व उदाहृतः ॥

(अत्र शौचं इति आहारादिशुद्धिरपि)

अन्यत्र —

धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचं इन्द्रियनिग्रहः ।

द्वीः विद्या सत्यं अक्रोधः दशकं धर्मलक्षणम् ॥ इति ॥

मौनं योगासनं योगः तितिक्षा एकान्तशीलता ।

निस्पृहत्वं समत्वं च सप्तैतानि एकदण्डिनाम् ॥

(एकदण्डीति “ज्ञानदण्डो धृतो येन एकदण्डी स उच्यते”

इत्युक्तं पूर्वम्)

अहिंसा सत्यं अस्तेयं ब्रह्मचर्यं अपरिग्रहौ ।

भावशुद्धिः हरौ भक्तिः संतोषः शौचं आर्जवम् ॥

आहारशुद्धिः वैराग्यं अप्रमादो दया नृणाम् ।

अस्नेहो गुरुशुश्रूषा श्रद्धा क्षान्तिः दमः शमः ॥

द्वीः तपो ज्ञानविज्ञाने योगो लघ्वशनं धृतिः ।

अदीनत्वं अनुद्वर्षः ब्रह्मधीः समदर्शनम् ॥

भिक्षाटनं जपो ध्यानं त्यागः कर्मफलस्य च ।

एष स्वधर्मो विख्यातः यतीनां मुक्तिमिच्छताम् ॥

अन्यत्रापि —

भैक्षाशनं च मौनित्वं तपो ध्यानं विशेषतः ।

सम्यग्ज्ञानं च वैराग्यं धर्मोऽयं भिक्षुके मतः ॥ इति ॥

अहिंसा सत्यं अस्तेयं ब्रह्मचर्यं तपः शमः ।

क्षमा दया च संतोषः व्रतानि अस्य विशेषतः ॥

(अहिंसेति — उद्वेगजननं संतापजननं रुद्धकरणं शोणितो-
त्पादनं पैशुन्यकरणं सुखापनयनं अतिक्रमः संरोधः बन्धः इत्यादि न
कुर्यात् इति भावः । “वाचं वदेत् अनुद्वेगां न क्रुध्येत् केनचित्
कचित्” इत्यादिभ्यः)

आहारशुद्धिः विनयः शौचं मत्प्रीतिकर्म च ।

सम्यग्दर्शनं इत्येवं पञ्चैव उपव्रतानि च ॥

मिक्षाटनं जपो ध्यानं स्नानं शौचं सुरार्चनम् ।

कर्तव्यानि षडेतानि यतीनां नृपदण्डवत् ॥

(अत्र सुरार्चनमिति — अर्चनं त्रिविधं बाह्यार्चनं मानुसार्चनं
सोऽहंभावनयाऽर्चनं इति । एतेषु प्रथमं कुटीचकबहुदकयोः,
द्वितीयं हंसामुख्यपरमहंसयोः, तृतीयं तु मुख्यपरमहंसतुरीयातीता-
बधूतानां इति पूर्वमेव प्रदर्शितम्)

आनृशंस्यं क्षमा सत्यं अहिंसा दम आर्जवम् ।

प्रीतिः प्रसादो माधुर्यं अक्रोधश्च यमा दश ॥

परन्तु यमान् सूत्रयति-अहिंसा सत्य-अस्तेय-ब्रह्मचर्य-
अपरिग्रहाः यमाः इति । नियमांश्च सूत्रयति-शौच-संतोष-तपः-
स्वाध्याय-ईश्वरप्रणिधानानि नियमाः इति ॥

यमान् सेवेत सततं न नित्यं नियमान् बुधः ।

यमान् पतलकुर्वाणः नियमान् केवलान् भजन् ॥

अन्यत्र —

पतति नियमवान् यमेष्वसक्तः

न तु यमवान् नियमालसोऽवसीदेत् ।

इति यमनियमौ समीक्ष्य बुद्ध्या

यमबहुलेष्वनुसंधीत बुद्धिम ॥ इति ।

अपि च —

यथोक्तान्यपि कर्माणि परिहाय द्विजोत्तमः ।

आत्मज्ञाने शमे च स्यात् वेदाभ्यासे च यत्नवान् ॥

(अत्र वेदाभ्यासः इति प्रणवाभ्यासः)

Sankar anant

ज्ञानं शौचं तथा भिक्षा नित्यं एकान्तशीलता ।

भिक्षोः चत्वारि कर्माणि पञ्चमं नोपपद्यते ॥

ज्ञानं मनोमलत्यागः शौचं इन्द्रियनिग्रहः ।

ब्रह्ममृतं पिबेत् सैवं एकान्तं द्वैतवर्जितम् ॥

of Skanda Upnishad

आत्मानं चेत् विजानीयात् अयमस्मीति पूरुषः ।

किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरं अनुसंज्वरेत् ॥

ज्ञानामृतेन तृप्तस्य कृतकृत्यस्य योगिनः ।

नैवास्ति किञ्चित् कर्तव्यं अस्ति चेत् न स तत्त्ववित् ॥

यस्तु आत्मसतिरेव स्यात् आत्मतृप्तश्च मानवः ।

आत्मन्येव च संतुष्टः तस्य कार्यं न विद्यते ॥

यतीनां भूषणं ज्ञानं संतोषो हि द्विजन्मनाम् ॥

दानात् श्रेयः तथा यज्ञः यज्ञात् श्रेयः तथा तपः ।

संन्यासः तपसः श्रेयान् तस्मात् ज्ञानं गुरु स्मृतम् ॥

उत्तमा तत्त्वचिन्तैव मध्यमा शास्त्रचिन्तनम् ।

अधमा मन्त्रचिन्ता च तीर्थचिन्ताऽधमाधमा ॥

अन्यत्र —

उत्तमा सहजोवस्था मध्यमा मानसी मर्ता ।

अधमा मानवी पूजा तीर्थयात्राऽधमाधमा ॥ इति ॥

न तीर्थसेवी नित्यं स्यात् नोपवासपरो यतिः ।

न चाध्ययनशीलः स्यात् न व्याख्यानपरो यतिः ।

(न चाध्ययनशीलः इत्येतत् श्रवणवेदार्थभिन्नपरम्)

न यतेः (परमहंसस्य,) देवपूजा (बाह्यदेवार्चनं) उत्सवदर्शनं

तीर्थयात्रावृत्तिश्च, न यतिः नामसंकीर्तनपरः स्यात् इति च

श्रूयते । इदानीं तु बहवो नामसंकीर्तनपराः क्षेत्रतीर्थाटनपराश्च
दृश्यन्ते परमहंसेष्वपि । अन्यत्रापि —

न देवताप्रसादग्रहणं न बाह्यदेवार्चनं कुर्यात् इति ॥

पूर्वमेवोक्तम् —

आतिथ्यश्राद्धयज्ञेषु देवयानोत्सवेषु च ।

महाजनेषु सिद्धयर्थी न गच्छेत् योगवित् कचित् । इति ॥

स्वरूपानुसंधानं विना अन्यथाचारपरो न भवेत् । न योग-

शास्त्रप्रवृत्तिः (अत्र योग इति हठयोगः) । न सांख्यशास्त्राभ्यासः ।

न मन्त्रतन्त्रव्यापारः । अस्ति चेत् शवालंकारवत् व्यर्थः ।

परमहंसः अशेषचित्तवृत्तीनां त्यागं केवलमाचरेत् ।

सर्वसङ्गपरित्यागः सर्वद्वन्द्वसहिष्णुता ।

सर्वभूतसमत्वं च ॥

निर्मानमौहा जितसङ्गदोषाः

अध्यात्मनित्याः विनिवृत्तकामाः ।

द्वन्द्वैर्विमुक्ताः सुखदुःखसंज्ञैः

गच्छन्त्यमूढाः पदं अव्ययं तत् ॥

निस्सङ्गता मुक्तिषदं यतीनां

सङ्गादशेषाः प्रभवन्ति दोषाः ।

आरूढयोगोऽपि निपात्यतेऽधः

सङ्गेन योगी किमुत्तरात्प्राप्तिः ॥

SRI GNANANANDA NIKETAN,
LIBRARY,
THAPOVANAM P. O.
Pin-605756.

उक्तं च पूर्वम् —

वद्यात् नावसरं किञ्चित् कामादीनां मनागपि ।
 आसुप्तैः आमृतेः कालं नयेत् वेदान्तचिन्तया ॥ इति ॥
 माद्यति प्रमदां दृष्ट्वा सुरां पीत्वा च माद्यति ।
 तस्मात् दृष्टमदां नारीं दूरतः परिवर्जयेत् ॥
 संभाषणं सह स्त्रीभिः आलापप्रेक्षणे तथा ।
 नृत्यं गानं सहासं च परिवादांश्च वर्जयेत् ॥

अन्यत्र —

न संभाषेत् स्त्रियं काञ्चित् पूर्वदृष्टं च न स्मरेत् ।
 कथां च वर्जयेत् तासां न पश्येत् लिखितामपि ॥ इति ॥
 ग्राम्यगीतं यतिर्नैव शृणुयाच्च वनेचरः ।
 नीरुजश्च युवा चैव भिक्षुः नावसथे वसेत् ॥
 स दूषयति तत्स्थानं वृद्धान् पीडयतीति च ।
 नातः सुखतरं किञ्चित् त्रिषु लोकेषु विद्यते ॥
 वीतनृष्णस्य कामेभ्यो मुक्तसङ्गस्य यत् सुखम् ॥
 सर्वत्र संपदः तस्य संतुष्टं यस्य मानसम् ।
 उपानद्गूढपादस्य ननु चर्मास्तृतैव भूः ॥
 जीवितं यस्य धर्मार्थं धर्मो ज्ञानार्थमेव च ।
 ज्ञानं च ध्यातृयोगार्थं सोऽचिरात् मुच्यते नरः ॥

दूषितोऽपि चेत् धर्मं यत्नं तन्नाश्रमे रतः ।

समः सर्वेषु भूतेषु न लिङ्गं धर्मकारणम् ॥

फलं कतकवृक्षस्य यद्यप्यम्बुप्रसादकम् ।

न नामप्रहणादेव तस्य वारि प्रसीदति ॥

यदा भावेन भवति सर्वभावेषु निस्पृहः ।

तदा सुखं अवाप्नोति प्रेत्य चेह च शान्ततम् ॥

अनेन विधिना सर्वान् त्यक्त्वा सङ्गान् शनैः शनैः ।

सर्वद्वन्द्वविनिर्मुक्तः ब्रह्मण्येवावतिष्ठते ॥

वेदाभ्यासरतो नित्यं आत्मविद्यापरायणः । (वेदः-प्रणवः)

अरण्ये निर्जने विप्रः पुनरासीत भुक्तवान् ।

एकाकी चिन्तयेत् ब्रह्म मनोवाक्कायकर्मभिः ॥

मृत्युं च नाभिनन्देत् जीवितं वा कथंचन ।

कालमेव प्रतीक्षेत् यावदायुः समाप्यते ॥

संसेव्य चाश्रमेष्वेतान् जितक्रोधो जितेन्द्रियः ।

ब्रह्मलोकं अवाप्नोति वेदशास्त्रार्थवित् द्विजः ॥

नान्योपनिषद् विद्यां अभ्यसेत् मुक्तिहेतुकीम् ।

लोकयात्रां प्रयत्नेन वर्जयेत् आत्मचिन्तकः ॥

अतिवादान् तितिक्षेत् नावमन्येत कंचन ।

न चेमं देहं आश्रित्य वैरं कुर्वीत केनचित् ॥

वानप्रस्थगृहस्थाभ्यां न संसृज्येत कर्हिचित् ।

वानप्रस्थगृहस्थाभ्यां प्रीतिं यत्नेन वर्जयेत् ॥

आगच्छ गच्छ तिष्ठति स्वागतं मुहूर्तोऽपि वा ।
समाननं च न ब्रूयात् मुनिः मोक्षपरायणः ॥

नामगोत्रादिवरणं देशं कालं श्रुतं कुलम् ।

वयो वृत्तं व्रतं शीलं ख्यापयेत् नैव सद्यतिः ॥

द्वाविमौ न विराजेते विपरीतेन कर्मणा ।

निरारंभौ गृहस्थश्च कार्यवांश्चैव भिक्षुकः ॥

नार्चनं पितृकार्यं च तीर्थयात्रा व्रतानि च ।

सन्त्यजेत् सर्वकर्माणि लोकाचारं च सर्वशः ॥

अत्र न पितृकार्यमिति -

पित्रोर्मृतेऽहनि प्राप्ते भिक्षुः कर्म यदाचरेत् ।

पितरस्तस्य नरके विष्ठाहारा भवन्ति हि ॥

पित्रोर्मृते श्रुते भिक्षुः नैव स्नानं समाचरेत् ।

अन्यत्र -

न स्नानमाचरेत् भिक्षुः पुत्रादिनिधने श्रुते ॥

पितृमातृक्षयं श्रुत्वा स्नानात् शुष्यति साम्बरः । इति ।

भिक्षुः पितृन् समुद्दिश्य कचित् कर्म न कारयेत् ॥

तीर्थश्राद्धे गयाश्राद्धे प्रत्यब्दे च महालये ।

पितृनुद्दिश्य तीर्थेषु भक्त्या स्नानं च तर्पणम् ॥

वपोषणादिकर्माणि नाचरेत् बुद्धिपूर्वकम् ।

आचरेत् यदि मूढात्मा सोऽधो याति न संशयः ॥

संन्यासकाले पित्रादिसर्वज्ञातिबन्धून् प्रति न मे कश्चित्

नाहं कस्यचित्" इत्युक्त्वा सर्वसंबन्धविसर्जनं कृतं भवति । अतः
पित्रादिकार्यं परमहंस्यतीनां अनुचितमेव । एतत्काले तु कैश्चन
परमहंसैः पितृमातृवियोगदिनेषु विशेषस्नानदण्डतर्पणादि, कैश्चन
अन्नदानमपि, क्रियते संप्रदायनाम्ना । इदं च असत् इति
ज्ञातव्यं तैः । पितृमातृगुर्वाराधनपरत्वं कुटीचकस्यैव धर्मः, नान्य-
संन्यासिनाम् । तादृशगुर्वाराधनविषयेऽपि प्रत्यक्षतया संन्यासिना
मन्त्रोच्चारणतीर्थनिक्षेपणपुरस्सरं अन्नदानं नैव कर्तव्यं, अन्नदान-
परस्य यतः, यत्तन्नस्य, तद्भोक्तुश्च दुष्टत्वं उक्तं भिक्षाप्रकरणे ॥

न व्रतानि इति । संप्रदायत्वेन बहूनि व्रतानि अनुष्ठीयन्ते
कैश्चन परमहंसैः गृहस्थादिवत् । किमर्थं इति स्पष्टतया न ज्ञायते ।
बहुभिः एकादशीव्रतमात्रं अनुष्ठीयते । किं वैतद्व्रतं इति आलोच-
यामः । एतत् व्रतकर्म किं नित्यकर्म वा नैमित्तिककर्म वा काम्य-
कर्म वा ? नित्यं वा नैमित्तिकं वा कर्म न भवेत्, श्रुतिनिर्देशा-
भावात् नित्यनैमित्तिककर्मत्वेन । अतः तत्काम्यकर्म इत्येव वक्तव्यं ।
पुराणोक्तरीत्या वैकुण्ठलोकप्राप्तिरेव तस्य फलम् । येषां वैष्णव-
द्वैतिनां तु मते साक्षात्कैवल्यमोक्षस्वरूपावगम्यभावात् वैकुण्ठप्राप्तिरेव
मोक्षः इति गण्यते, तेषां मध्ये बहुभिः उच्यते एकादशीव्रतं

नित्यकाम्यकर्म इति । कथं नित्यत्वं काम्यत्वं उभयमपि भवेत्
इति न ज्ञायते । तथा भवतु नाम । कैश्चन अन्यैः अभिमन्यते
यत् नित्यकर्म इत्येवापि । तथैव वा भवतु ॥

संन्यासकाले गुरु-ब्राह्मण-आदित्य-चन्द्रादिदेवान् सर्वान्
संन्याससाक्षित्वेन ध्यात्वा नित्यं नैमित्तिकं काम्यं सर्वं कर्म
त्याह्वान्यहं इत्यादिसंकल्पपुरस्सरं प्रमाणपुरस्सरं च सर्वाण्यपि
कर्माणि त्यक्तानि भवन्ति । तथाच सति पुनः एकादशीव्रता-
लम्बनमात्रं कथं न्याय्यं स्यात् ? उपनिषत्सु पुनः पुनः श्रूयते
'यतीनां न व्रतानुष्ठानं' इति, 'नोपवासपरो यतिः' इति च ।
श्रुतिविरुद्धसंप्रदायः अवश्यं त्याज्य एव । विश्वेश्वरपद्धतौ अपि
सात्कालिकसंप्रदायं अनुसृत्य 'एकादश्याद्युपवासे न दोषः'
इत्युच्यते । केवलोपवासेन दोषो भवेद्वा ? नैव । अशनं कर्तव्यं इति
विधिः न श्रूयते । अशनाभावे दोषो न भवेदेव । परं तु वदामः
व्रतत्वेन उपवासः संन्यासिना न कर्तव्यः इति, तद्विधोपवासस्य
कर्मात्वात्, पूर्वकृतकर्मसंन्यासाच्च ॥

तस्मात् व्रतानुष्ठानं अयुक्तमेव संन्यासिनां, तत्रापि केवल-
मुमुक्षूणां परमहंसानाम् । तथैव प्रायशः सर्वैरपि परमहंसैः
अनुष्ठीयमानानि सूर्यचन्द्रग्रहणस्नानादिनैमित्तिककर्माण्यपि परिहर्त-
व्यान्येव । उक्तव्रतानुष्ठानग्रहणस्नानादिकर्माणि यतिभिः सामान्य-
गृहस्थादीनां तृप्यर्थमेव बहुशः क्रियन्ते । इदं माऽस्तु श्रुतिविरुद्ध-

त्वात् । पूर्वमेवोक्तं 'वानप्रस्थगृहस्थयोः प्रीतिं यत्नेन वर्जयेत्' इति च ।

निवृत्तं कर्म सेवेत प्रवृत्तं तत्परस्त्यजेत् ।

जिज्ञासायां संप्रवृत्तो नाद्रियेत् कर्मचोदनाम् ॥

त्याग एव हि सर्वेषां मोक्षसाधनं उत्तमम् ।

त्यजतैव हि तत् ज्ञेयं त्यक्तुः प्रत्यक् परं पदम् ॥

नात्यक्त्वा सुखमाप्नोति नात्यक्त्वा विन्दते परम् ।

नात्यक्त्वा निर्भयः शेते सर्वं त्यक्त्वा सुखा भवेत् ॥

मनोरथानां न समाप्तिरस्ति वर्षायुतेनाप्यथवाऽपि लक्षैः ।

पूर्णेषु पूर्णेषु पुनर्भवानां उत्पत्तयः सन्ति मनोरथानाम् ॥

सर्वेच्छाः सकलाः शङ्काः सर्वेहाः सर्वनिश्चयाः ।

धिया येन परित्यक्ताः महात्यागी स उच्यते ॥

धर्माधर्मौ सुखं दुःखं तथा मरणजन्मनी ।

धिया येनेति संत्यक्तं महात्यागी स उच्यते ॥

यावती दृश्यकलना सकलेयं विलोक्यते ।

सा येन सुष्ठु संत्यक्ता महात्यागी स उच्यते ॥

चीरवासा जटी वाऽपि त्रिदण्डी मुण्ड एव च ।

वृथा क्लेशाय विप्रेन्द्र यस्य शान्तं न मानसम् ।

किंच —

आशीर्युक्तानि कर्माणि हिंसायुक्तानि यानि च ।

लोकसंग्रहयुक्तानि नैव कुर्यात् न कारयेत् ॥

[अत्र न लोकसंग्रहयुक्तानि इति — अस्मिन् काले बहवः
लौकिकादयः वदन्ति संन्यासिभिः लोकोपकारकार्याणि कर्तव्यानि
इति । बहुभिः संन्यासिभिरपि तादृशकार्येषु यत्नः क्रियते । बहवो
मन्यन्ते संन्यासस्यैव उद्देशः तादृशकार्याणि इत्यपि । एतत् सर्वं
असमीचीनं इति श्रुतिर्वक्ति “लोकसंग्रहयुक्तानि न कुर्यात् नापि
कारयेत्” संन्यासी इति निषेधेन । केचन ब्रुवन्ति लोकसंग्रहकार्यं
अन्यत् लोकोपकारकार्यं अन्यत् इति । तन्न, लोकस्य उन्मार्ग-
प्रवृत्तिनिवारणादिकार्यमेव लोकसंग्रहः इत्युच्यते । उपदेशद्वारा
एवंविधकार्यमेव कर्तुं प्रयत्नवान् भवेत् संन्यासी लोकोपकाराय ।
तत् माऽस्तु इति श्रूयते । पूर्वं पर्यटनप्रकरणेऽपि संन्यासिनां
राजकीयविषयपरिष्कारादियत्नः मा भूत् इत्युक्तम् ॥

लोकोपकारकार्ये परमहंसस्य अधिकारो वर्तते इति परम-
हंसोपनिषद्वाक्येन ज्ञायते इति केचन मन्येरन्, ‘दण्डं आच्छादनं
च लोकोपकारार्थाय परिगृहेत्’ इति तत्रैव उक्तत्वात् । तस्यामेव
उपनिषदि स्वशरीरोपभोगार्थाय च दण्डादि धार्यं इति च श्रूयते ।
एवंविधवाक्यानां स्वप्रयोजनं वा लोकोपकारं वा उद्दिश्य दण्डादि-
धारणं कर्तुं भवेत् इत्यर्थो न । परंतु, श्रुत्युक्तसंन्यासिलिङ्गत्वेन
अवेत्; तच्च आत्मप्रयोजनार्थं लोकोपकाराय च उपयुज्येत इत्येवार्थः ।

श्रीविचारण्यस्वामिभिः उच्यते स्वप्रयोजनत्वोदाहरणतया दण्ड-
धारणेन गोसर्पादयः निवारिताः भवन्ति इति । दण्डं दृष्ट्वा
भीत्या दूर एव पलायन्त इत्याभिप्रायः । तादृशभीत्युत्पादने
संन्यासिनः उद्देशो भवेद्वा ? सर्वभूताभयप्रदानं कृत्वा निर्वैरेण
सर्वत्र समदर्शनाभ्यासिनः परमहंसस्य एवमुद्देशो मनसि भवेत्
यदि, अधर्म एव स्यात् । तस्मात् यद्यपि स्वात्मसौकर्यार्थं लोकोप-
कारार्थं च दण्डधारणं प्रयोजनवत् भवेत्, तथाऽपि तादृशफले
उद्देशो नाऽस्तु संन्यासिनः । अतः परमहंसोपनिषद्वाक्यस्य
परमहंसानां लोकोपकारकार्येषु मनःपूर्वतया प्रवृत्तिः भवेत् इत्यर्थः
न कर्तव्यः । तथा अर्थः कृतश्चेत् श्रुतिषु परस्परविरुद्धत्वमेव निर्दिष्टं
स्यात् । एतद्विरुद्धत्वं अयुक्तं अवास्तविकं च ॥

किंच, लोके जनानां उन्मार्गप्रवृत्तिनिवारणरूपलोकोप-
कारकार्यं अन्यविधेनापि अनुचितं न्यायतः परमहंसस्य । उन्मार्ग-
प्रवृत्तिः भवति जनानां इत्येव न मन्तव्यं तेन । तादृशमनोवृत्तिः
परदोषदर्शनेनैव संजायेत । न यत् कुत्रापि गुणदोषबुद्धिः कर्तव्या
इति संन्यासविधिः श्रूयते । परदोषकीर्तनादेव परप्रवृत्तिनिवारणं
साध्यं भवेत् । वक्ष्यते चोपरि सदसदोषकीर्तनं ना भूत् इति च ।
लोकोपकारकार्याणि कर्ममार्गे (प्रवृत्तिधर्ममार्गे) यैः स्थीयन्ते
विद्वद्विद्वद्गृहस्थादिभिः तैरेव कार्याणि, न निवृत्तिमार्गिणामभिः
नैष्कर्म्यसिद्धिप्रेप्सुभिः परमहंससंन्यासिभिः इति सिद्धम् । उक्तं च
“नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां संन्यासेन अधिगच्छति” इति ॥]

अतिवादान् त्यजेत् तर्कान् पक्षं कश्चन नाश्रयेत् ।

॥ न शिष्यान् अनुवर्ध्यात् ग्रन्थान् नैवाभ्यसेत् बहून् ॥

पल्लवमिव धान्यार्थी त्यजेत् ग्रन्थं अशेषतः ।

परमं ब्रह्म विज्ञाय उल्कावत् तान्यथोत्सृजेत् ॥

नापृष्टः कस्यचित् ब्रूयात् न चान्यायेन पृच्छतः ।

जानन्नपि हि मेधावी जडवल्लोक आचरेत् ॥

(न यतेः अन्यभाषाविशेषेण संभाषणम्)

आसनं पात्रलोप[भ]श्च सञ्चयः शिष्यसंग्रहः ।

दिवास्वापो कृषालोपो यतेः बन्धकराणि षट् ॥

एकाहात् परतो ग्रामे पञ्चाहात् परतः पुरे ।

वर्षाभ्योऽन्यत्र यत् स्थानं आसनं तत् उदाहृतम् ॥

उक्तानां यतिपात्राणां एकस्यापि न संग्रहः ।

भिक्षोः भैक्षभुजश्चापि पात्रलोपः स उच्यते ॥

अन्यत्र —

उक्तालाब्वादिपात्राणां अलाभेऽन्यपरिग्रहः ।

यतेः संव्यवहाराय पात्रलोभः स उच्यते ॥

गृहीतस्य तु दण्डादेः द्वितीयस्य परिग्रहः ।

कालान्तरोपभोगार्थं संचयः परिकीर्तितः ॥

शुश्रूषालाभपूजार्थं यशोर्थं वा परिग्रहः ।

शिष्याणां न तु कारुण्यात् स द्वेयः शिष्यसंग्रहः ॥

विद्या दिवा प्रकाशत्वात् अविद्या रात्रिरुच्यते ।

विद्याभ्यासे प्रमादो यः स दिवास्वाप उच्यते ॥

आध्यात्मिकीं कथां मुक्त्वा भिक्षायाश्चासुरस्तुतिम् ।

/ अनुग्रहं पथि प्रश्नं वृथालापोऽन्य उच्यते ॥

अजिह्वः षण्डकः पटुः अन्धो बधिर एव च ।

मुग्धश्च मुच्यते भिक्षुः षड्भिरेतैः न संशयः ॥

[इदं मृष्टं इदं नेति यो अश्रन्नपि न सज्जति ।

हितं सत्यं मितं वक्ति तं अजिह्वं प्रचक्षते ॥

अद्य जातां यथा नारीं तथा षोडशवार्षिकीम् ।

शतवर्षा च यो दृष्ट्वा निर्विकारः स षण्डकः ॥

भिक्षार्थं अटनं यस्य विष्मूत्रकरणाय च ।

योजनात् न परं याति सर्वथा पटुरेव सः ॥

तिष्ठतो व्रजतो वाऽपि यस्य चक्षुः न दूरगम् ।

चतुर्युगां भुवं मुक्त्वा परित्राट् सोऽन्ध उच्यते ॥

विहिताहितं मनोरामं वचः शाकावहं च यत् ।

श्रुत्वाऽपि न शृणोतीव बधिरः स प्रकीर्तितः ॥

सांनिध्ये विषयाणां यः समर्थोऽविकलेन्द्रियः ।

सुप्रवत् वर्तते नित्यं स भिक्षुः मुग्ध उच्यते ॥

न पाणिपादचपलः न नेत्रचपलो द्विजः ।

न च वाक्चपलश्चैव इति शिष्टस्य लक्षणम् ॥

नटादिप्रक्षणं द्यूतं प्रमदां सुहृदं तथा ।

भक्ष्यं भोज्यं उदक्यां च षण्ण पश्येत् कदाचन ॥

मञ्चकं शुक्रवस्त्रं च स्त्रीकथालौल्यमेव च ।

दिवास्त्रापि च यानं च यतीनां पातकानि षट् ॥

सामर्थ्ये शिबिकां अश्वं गजं वृषभमेव च ।

शकटं वा रथं वाऽपि समारुह्य च कामतः ।

व्रतं सातर्पणं कुर्यात् प्राणायामशतान्वितम् ।

असामर्थ्ये समारुह्य यानं पूर्वोदितं पुनः ।

कुच्छैकं शोधनं तत्र प्राणायामस्तु अकामतः ॥

यानं आरोहणं कृत्वा गृहीत्वा गृहिणो धनम् ।

गृहं गत्वा गृहीतुं स्यात् स धर्मात् पतितो भवेत् ॥

एतेन द्रव्यग्रहणं, स्ववासार्थं प्रत्येकमठनिर्माणं, स्वयात्रार्थं

वा अन्यथा वा गज-अश्व-वृषभ-शकट-रथ-शिबिकादि आरोहणं

च न कुर्यात् संन्यासीति स्पष्टाक्रियते । प्राणिहिंसाप्रयुक्तशिबिका-

शकटाद्यारोहणं अपेक्ष्य आधुनिकधूमशकटारोहणंऽपि वा,

मोटाराख्यस्वतन्त्रयन्त्रशकटविमान-आरोहणंऽपि वा तावता दोषो

न भवेत्, यदि सङ्गदोष-अस्पृश्यस्पर्शनदोषादिहीनत्वमपि भवेत् ।

धूमशकटं अपेक्ष्य मोटाविमानेयाने प्रशस्ततरं स्यातां, अत्रा

दूरपरम्पराविरुद्धसंबन्धस्यापि अवकाशो न भवतीति कारणात् ॥

निर्दोषवद्यावासौकर्याणि त्यक्त्वा पूर्वाचारसंप्रदायं अनुसृत्य परहिंसा-
शूद्रादिसंबन्धप्रयुक्तशिविकावृषभशकटाद्यारोहणमेव यत् कियते
बहुभिः संन्यासिभिः मठाधिपतिभिश्च प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धतया,
तत् शीघ्रं परिहर्तव्यं इति तान् स्मारयामः ॥

सामान्यसंन्यासिना तु यावत्पर्यन्तं अटनसामर्थ्यं शरीरे
वर्तते तावत्पर्यन्तं ग्रामैकरात्रादिविधिं अनुसृत्य पद्मधामेव अटनं
कर्तव्यम् । यदा तु शरीरापाटवेन पद्मयां गन्तुं अशक्तिर्भवति तदा
यत्रकुत्रापि स्थिरतया तिष्ठेत् । अतः शकटादि उपयुज्य यात्रायाः
आवश्यकता तस्य न भवत्येव । तस्मात् धूमशकटाद्यारोहणमपि
अनुचितमेव तस्य । न यतेः तीर्थयात्रावृत्तिः न क्षेत्रयात्राटनं,
दूरयात्रां वर्जयेत् इत्यादिश्रुतिभ्यश्च । मठाधिपतेरपि संन्यासिनः
शरीरशक्तियुक्तस्य सर्वत्र पद्मधामेव अटनं न्याय्यम्

‘हस्ताभ्यां नद्युत्तरणं न कुर्यात् न वृक्षमारोहेत् न
यानाधिरूढः न क्रयविक्रयपरः, न किञ्चित् विनिमयपरोऽपि
स्यात्’ ॥

अत्र हस्ताभ्यां नद्युत्तरणं न कुर्यात् इति निषेधेन
चातुर्मास्यकालं विना अन्यकालेषु नद्युत्तरणं भवेत् इत्यनुमत्या च,
पोतं विना गङ्गादिनद्युत्तरणस्य असौभ्यत्वाच्च, संन्यासिनां गमन-
साधनत्वेन नौः अनुगृहीता इत्येव वक्तव्यम् ॥

न वृक्षं आरोहेत् इति — केचन परमहंसाः त्रुबन्ति

पूजार्थं बिल्वादिग्रहणे तदर्थं बिल्ववृक्षाद्यारोहणे च न दोषः इति ।
 प्रथमतः बाह्यपूजैव निषिद्धा परमहंसस्य । वृक्षात् पत्रपल्लवादि-
 निवृत्तनमपि दोषवदेव नरकपतनहेतुरपि संन्यासिनाम् । तदर्थं
 श्रुतिविरुद्धवृक्षाद्यारोहणमपि कृतं चेत् दोषत्रयं युगपदेव उत्पन्नं
 भवति । एतत् सर्वथा अयुक्तम् ॥

गच्छेत् परिहरन् जन्तून् पिबेत् कं वस्त्रशोधितम् ॥

पुष्पं शाखां पल्लवं वा फलमूलतृणादिकम् ।

छेदयेत् यः स संन्यासी नरके पतति ध्रुवम् ॥

छेदभेदोपमर्दं च प्राकारं गृहमाश्रमम् ।

स्तुतिनिन्दाक्रियावादाः परधर्मावघटनम् ॥

शिल्पं व्याख्या नियोगश्च विषयाणां च सन्निधिः ।

प्रायश्चित्तप्रदानं च चिकित्सा धर्मसाहसम् ॥

ताम्बूलाभ्यञ्जने क्रीडा भोगाकाङ्क्षा रसायनम् ।

कथनं कुत्सनं स्वास्ति ज्यौतिषं क्रयविक्रयौ ॥

सन्धिश्च विग्रहो यानं गन्धपुष्पविभूषणम् ।

शुक्रोत्सर्गः दिवास्वापः गुरुवाक्यविलङ्घनम् ॥

विषं चैवायुधं बीजं हिंसा चेक्षादिमैथुनम् ।

प्रतिषिद्धानि चैतानि सेवमानो ब्रजत्यधः ॥

भैक्षदेशनृपज्ञातिपुत्रामित्रादयोषिताम् ।

॥ उपचारकथास्वन्यः मनसाऽपि न चिन्तयेत् ॥

द्रव्यस्त्रीमांससंपर्कात् मधुमाक्षिकलेहनात् ।

विचारस्य परित्यागात् यतिः पतनमृच्छति ॥

क्रोधलोभपरो नित्यं निद्रालस्यपरः तथा ।

विषादीच्छापरश्चैव श्रेयसो भ्रंश्यते द्विजः ॥

कामः क्रोधः तथा लोभः पतनं नरके ध्रुवम् ॥

दुष्टान्न असत्यभाषण निन्दा विषयलाम्पट्यादि ज्ञानप्रति-

बन्धकैः

कलुषीकृतचित्तानां धर्मः सम्यक्त्वन भासते ।

अधर्मो धर्मरूपेण विभाति च न संशयः ॥

कथाचारे खले सार्थे पुरे गोष्ठे त्वसद्गृहे ।

निवसेत् न यतिः षट्सु स्थानेष्वेतेषु कर्हिचित् ॥

परस्वभावकर्माणि यः प्रशंसति निन्दति ।

स आशु भ्रंश्यते स्वार्थात् असत्याभिनिवेशतः ॥

॥ परस्वभावकर्माणि न प्रशंसेत् न गर्हयेत् ।

विश्वं एकात्मक पश्यन् प्रकृत्या पुरुषेण च ॥

न स्तुवीत न निन्देत कुर्वतः साधु असाधु वा ।

वदतो गुणदोषाभ्यां वर्जितः समदृङ्मुनिः ॥

पूर्वमेवोक्तं अन्यत्र —

यतिधर्मविहीनस्तु संसारात् नातिवर्तते ॥ इति ॥

अतः —

न कुर्यात् न स्तुयात् किञ्चित् न ध्यायेत् साधु असाधु वा ।

कस्यापि नैव कुर्वीत सदसदोषकीर्तनम् ॥

परेभ्यः प्रकटनं नैव कुर्यात् दम्भो हि तत् तदा ।

ऊहज्ञानेन कस्यापि पक्षं चैव न दूषयेत् ॥

क्षुद्राणां असहिष्णुत्वं न कुर्यात् देहिनामिह ।

आत्मारामोऽनया वृत्त्या विचरेत् जडवत् मुनिः ॥

किं च —

छेदने भेदने पाके वा प्रवृत्तः, तिलधान्यहिरण्यगोभूदासी-
गृहादिपरिग्रही

स साधुभिः बहिष्कार्यः स्मृतोऽसौ पतितो यतिः ।

अपि च —

यः स्वधर्मपरित्यागी पाषण्डीत्युच्यते बुधैः ॥

(आरूढपतितोऽपि तथैव निन्द्यः)

पारिव्राज्यं गृहीत्वा तु यः स्वधर्मे न तिष्ठति ।

श्रमादेनाकृषित्वा तं राजा शीघ्रं प्रवासयेत् ॥

गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः ।

उत्पथं प्रतिपन्नस्य परित्यागो विधीयते ॥

(उत्पथेति—विगीतमद्यपानखीनिषेवणादिप्रवृत्तस्य इत्यर्थः)

चत्वारि पतनीयानि यतीनां मनुरब्रवीत् ।

औषधं सन्निधानं च एकाग्रं कांस्यभोजनम् ॥

किं च

संन्यासश्चापि पापानां प्रायश्चित्तं प्रकीर्तितम् ।

आपिष्ठानां अयोग्यानां योग्यानां मुक्तिसाधनम् ॥

आपिष्ठः कर्मसंन्यासं कृत्वा शास्त्रोक्तवर्त्मना ।

प्राणत्यागं पुनः कुर्यात् पापानां च विशुद्धये ॥

संन्यासेन सप्तं नास्ति प्रायश्चित्तं द्विजर्षभाः ।

संन्यासेनापहत्यैः प्राप्नोति परमां गतिम् ॥

योगी संन्यासमापन्नः प्राणत्यागं कदाचन ।

न कुर्यात् मोहतो वाऽपि ज्ञानमेव सदाऽभ्यसेत् ॥

ःसर्वव्यं चैतत् —

न हि संन्यासतो मुक्तिः नटानां सा कुतो न हि ।

किंतु सर्वाभिलाषस्य कोऽस्य च विवर्जनात् ॥ इति ॥

प्रायश्चित्तविधाने संन्यासविषये तु — अवशीकृतचित्तैः

कुच्छ्रुचान्द्रायणप्रणवजपप्राणायामादयः कार्याः, वशीकृतचित्तैस्तु

ध्यानमेव कार्यम्

आऽव्युष्टैः जम्बुकैर्दष्टैः नखानररासभैः ।

कन्यादैः वृष्टिभिश्चान्यैः प्रायश्चित्तं यतिश्चेत् ॥

स्नात्वा स्मृत्वा हरिं कुर्यात् द्वादशप्राणसंयमान् ।

स्वप्नस्कन्ने दुर्बलत्वात् प्राणायामान्तु षोडश ॥

स्वप्ने स्त्रीसङ्गभोगेन स्नात्वा त्रिसहस्रं (त्रिशतं वा) जपेत्

तथैव अपराधविषयप्रायश्चित्तेष्वपि —

सर्वेषां अपराधानां यतिनिन्दा गरीयसी ।

यतिः नारायणः साक्षात् तस्मात् तां परिवर्जयेत् ॥

सदोषं निर्गुणं वाऽपि यतिं पुत्रं न कीर्त्तयेत् ।

अज्ञानात् कीर्त्तयेद्यस्तु स याति नरकं ध्रुवम् ॥

यतिः योगी ब्रह्मचारी शतायुः सत्यवाक् सती ।

सत्री वदान्यः शूरश्च स्मृताः शुद्धाश्च ते सदा ॥

एकदण्डी त्रिदण्डी वा शिखी मुण्डी तथैव च ।

काषायमात्रधारोऽपि यतिः पूज्यो युधिष्ठिर ॥

दुर्वृत्ते वा सुवृत्ते वा यतौ निन्दां न कारयेत् ।

यतीन् वै दूषमाणस्तु नरकं याति दारुणम् ॥

दुर्वृत्तो वा सुवृत्तो वा मूर्खो वा पण्डितोऽपि वा ।

वेषमात्रेण संन्यासी पूज्यः सर्वेश्वरो यथा ॥

यो भवेत् पूर्वसंन्यासी तुल्यो वै धर्मतो यदि ।

तस्यै प्रणामः कर्तव्यः नेतराय कदाचन ॥

(अत्र धर्मतो यदि—धर्मश्च आत्मविषयकश्रवणमननादिरेव,

संन्यासानन्तरं तस्यैव अनुष्ठेयत्वात् । नेतराय इति — संन्यास-
पूर्वत्वेऽपि श्रवणादिधर्मरहिताय संन्यासिने प्रणामः न कर्तव्यः)

अथवा —

ईश्वरो जीवकलया प्रविष्टो भगवानिति ।

प्रणमेत् दण्डवत् भूमौ आश्रयाण्डालगोखरम् ॥

इदं ज्ञातव्यं —

संन्यस्ताखिलकर्माऽपि पितृवन्द्यो हि मस्करी ।

सर्ववन्द्येन यतिना प्रसूः वन्द्या प्रयत्नतः ॥

दण्डेन वाऽपि वस्त्रेण व्यापकेन शरीरतः ।

एवं तु त्रिविधं प्रोक्तं यतीनां वन्दनं भवेत् ॥

(आतुरं न नमेत्, आतुरो वा न नमेत्)

न संन्यासात् परो धर्मः वर्तते मुक्तिकारणम् ।

यः स्वधर्मोऽस्य धर्मज्ञैः प्रोक्तः तात महात्मभिः ॥

सर्वसङ्गपरित्यागः ब्रह्मचर्यं अकोपिता ।

यतेन्द्रियत्वं आवासे नैकस्मिन् वसतिः चिरम् ॥

अनारम्भः तथाऽऽहारः भैक्षान्नैककालिना ।

आत्मज्ञानावबोधेच्छा तथा चात्मावलोकनम् ॥

भयात् न संत्यजेत् मार्गं भयात् यतिः विनश्यति ।

मोक्षं गच्छत्यसौ विप्रः निर्भयो यस्त्वसंग्रहः ॥

अहंमानं च देहे स्वे ममत्वं वसनादिषु ।

लोकरञ्जनमुख्यांश्च त्यजेत् सर्वात्मना यतिः ॥

स्वशरीरव्यतिरिक्तं सर्वं त्यक्त्वा, षट्पदवृत्त्या स्थित्वा,
स्वरूपानुसंधानं कुर्वन्, सर्वं अनन्यबुद्ध्या पश्यन्, स्वस्मिन्नेव
मुक्तो भवति । स विराट्, स परिव्राट्, सर्वक्रियाकारकनिवर्तकः ॥

परितो [परं वा] व्रजते नित्यं परं वा व्रजते [व्रोत्सृजते] पुनः ।
हित्वा चैव परं जन्म परिव्राजक उच्यते ॥

परिबोधात् परिच्छेदात् परिपूर्णाऽलोकनात् ॥

परिपूर्णफलत्वाच्च परिव्राजक उच्यते ॥

परैरेवात्मनश्चापि परस्यैवात्मना तथा ॥

अभयं समवाप्नोति स परिव्राडिति स्मृतः ॥

यथा मूको यथा मूढः यथा बधिर एव वा ॥

तथा वर्तेत लोकेषु स्वसामर्थ्यस्य गुप्तये ॥

मानापमानौ द्वावेतौ प्रीत्युद्वेगकरौ नृणाम् ।

तावेव विपरीतार्थौ योगिनः सिद्धिकारकौ ॥

बुधोऽपि बालवत् क्रीडेत् कुशलो जडवत् चरेत् ।

वदेत् उन्मत्तवत् विद्वान् गोचर्या नैगमः चरेत् ॥

क्षिप्तोऽवमानितोऽसद्भिः प्रलब्धोऽसूयितोऽपि वा ।

ताडितः संनिरुद्धो वा वृत्त्या वा परिहापितः ॥

विधितो भूत्रितो वाऽज्ञैः बहुधैवं प्रकम्पितः ।

श्रेयस्कामः कृच्छ्रगतः आत्मनाऽऽत्मानं उद्वरेत् ॥

धर्माधर्मविवेकनिर्णयः ।

५५

तथा चरेत् वै योगी सतां धर्मं अदूषयन् ।

जना यथाऽवमन्येरन् गच्छेयुर्नैव सङ्गतिम् ॥

आमान्ते वृक्षमूले वा वसेत् देवालयेऽपि वा ।

मुनिः कौपीनवासाः स्यात् नम्रो वा ध्यानतत्परः ॥

उक्तं च पूर्वं —

गूढधर्माश्रितो विद्वान् अज्ञातचरितं चरेत् ॥ इति ॥

संदिग्धः सर्वभूतानां वर्णाश्रमविवर्जितः ।

वर्णाश्रमाणां धर्मो हि देवस्थानेषु कारणम् ॥

वर्णधर्माश्रमाचारशास्त्रयन्त्रेण तूज्झितः ।

निर्गच्छति जगज्जालात् पञ्चरादिव केसरी ॥

लिङ्गे सत्यपि खल्वस्मिन् ज्ञानमेव हि कारणम् ।

निर्मोक्षायेह भूतानां लिङ्गग्रामो निरर्थकः ॥

तस्मात् अलिङ्गो धर्मज्ञः ब्रह्मव्रतं अनुव्रतः ।

लिङ्गाभावात् तु कैवल्यं इति हि श्रुतिशासनम् ॥

तं दृष्ट्वा शान्तमनसं स्पृहयन्ति दिवौकसः ।

न सुखं देवराजस्य न सुखं चक्रवर्तिनः ।

यादृशं वीतरागस्य मुनेरेकान्तवासिनः ॥

श्रुत्वा स्पृष्ट्वा च दृष्ट्वा च भुक्त्वा घ्रात्वा च यो नरः ।

न दृष्यति न च स्तौति स विद्वेयो जितेन्द्रियः ॥

यदा न कुरुते भावं सर्वभूतेषु पापकम् ।

समदृष्टेः तदा पुंसः सर्वाः सुखमया दिशः ।
 सर्वभूतात्मके तात जगन्नाथे जगन्मये ।
 परमात्मनि गोविन्दे मित्रामित्रकथा कुतः ॥
 एवं ज्ञाते स भगवान् अनादिः परमेश्वरः ।
 प्रसीदत्यच्युतः तस्मिन् प्रसन्ने क्लेशसंक्षयः ॥
 सर्वभूतसुहृत् शान्तः ज्ञानविज्ञाननिश्चयः ।
 पश्यन् मदात्मकं विश्वं न विपद्येत वै पुनः ॥
 ज्वलितस्य वनै वन्हेः दावदग्धे न संस्थितिः ।
 सर्पस्य वाऽस्य चोरादेः सिंहव्याघ्रादिकस्य वा ॥
 नाध्येतव्यं न वक्तव्यं न श्रोतव्यं कदाचन ।
 एवं ज्ञानपरो योगी ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥
 अपि च —
 यस्यानुभवपर्यन्ता तत्त्वे बुद्धिः प्रवर्तते ।
 तद्द्वाष्ट्रिगोचराः सर्वे मुच्यन्ते सर्वपातकैः ॥
 अयं तु परमो धर्मः यत् योगेनात्मदर्शनम् ।
 त्यक्त्वा लोकांश्च वेदांश्च विषयानिन्द्रियाणि च ॥
 आत्मन्येव स्थितो यस्तु प्राप्नोति परमं पदम् ॥
 सर्वकर्माणि संन्यस्य भिक्षाशी निष्परिग्रहः ।
 प्राप्नोति मम सायुज्यं गुह्यमेतत् मयोदितम् ॥

इदं रम्यं इदं नेति बीजं ते दुःखसन्ततेः ।

तस्मिन् साम्याग्निना दग्धे दुःखस्यावसरः कुतः ॥

एष एव मनोनाशस्त्वविद्यानाश एव च ।

यद्यत् संवेद्यते किञ्चित् तद्वास्थापरिवर्जनम् ॥

सर्वं अन्यत् परित्यज्य यस्तु ब्रह्मणि वर्तते ।

लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥

देहाभिमानेन जीवो भवति । गृहाभिमानेन गृहस्थः इव

क्षरीरे जीवः संचरति ॥

यावत् विषयभोगाशा जीवाख्या तावत् आत्मनः ।

अविवेकेन संपन्ना साऽपि ... न तु स्वतः ॥

विवेकवशतो याता क्षयं आशा यदा तदा ।

आत्मा जीवत्वं उत्सृज्य ब्रह्मतां एति अनामयः ॥

सर्वेषां ब्रह्मादीनां देवर्षीणां मनुष्याणां मुक्तिः एका । ब्रह्म

एकमेव । वर्णाश्रमाचारविशेषाः पृथक् पृथक् ॥

यज्ञैश्च देवान् आप्नोति वैराजं तपसां पदम् ।

संन्यासात् ब्रह्मणः स्थानं वैराग्यात् प्रकृतौ लयः ॥

ज्ञानात् कैवल्यं आप्नोति पञ्चैताः गतयः स्मृताः ॥

अन्यत्र —

प्राजापत्यं ब्राह्मणानां स्मृतं स्थानं क्रियावताम् ।

स्थानं ऐन्द्रं क्षत्रियाणां संग्रामेष्वपलायिनाम् ॥

वैश्यानां मारुतं स्थानं स्वधर्मं अनुवर्तताम् ।
 गान्धर्वं शूद्रजातीनां परिचारेण वर्तताम् ॥
 अष्टाशीतिसहस्राणां ऋषीणां ऊर्ध्वरेतसाम् ।
 स्मृतं तेषां तु यत् स्थानं तदेव गुरुवासिनाम् ॥
 सप्तर्षीणां तु यत् स्थानं स्मृतं तद्वै वनौकसाम् ।
 प्राजापत्यं गृहस्थानां स्थानं उक्तं स्वयंभुवा ॥
 यतीनां जितचित्तानां न्यासिनां ऊर्ध्वरेतसाम् ।
 हैरण्यगर्भं तत् स्थानं यस्मात् नावर्तते पुनः ॥
 योगिनां अमृतं स्थानं व्योमाख्यं परं अक्षरम् ।
 आनन्दं ऐश्वरं धाम सा काष्ठा सा परा गतिः ॥ इति ॥
 अकार्यकारिणां दानं, वेगो नद्याश्च शुद्धिकृत् ।
 शोध्यस्य मृच्च तोयं च, संन्यासोऽथ द्विजन्मनाम् ॥
 आत्मैव यदि नात्मानं अहितेभ्यो निवारयेत् ।
 कोऽन्यो हितकरः तस्मात् आत्मानं तारयिष्यति ॥
 इहैव नरकव्याधेः चिकित्सां न करोति यः ।
 गत्वा निरौषधं देशं व्याधिस्थः किं करिष्यति ॥
 ब्रह्मविद्यासमायुक्तयतित्वं मुक्तिसाधनम् ।
 यतित्वव्यतिरेकेण यो यतेत स मूढधीः ॥
 दुःखात्यन्तनिवृत्तौ च विना वा ब्रह्मविद्यया ॥

धर्माधर्मविवेकनिर्णयः ।

१५९

वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः

संन्यासयोगात् यतयः शुद्धसत्त्वाः ।

ते ब्रह्मलोकेषु परान्तकाले

परामृताः परिमुच्यन्ति सर्वे ॥

लोकवासनादि सर्वं त्यक्त्वा स्वधर्मरूपं हितमेव आचर-

णीयम् ॥

विद्यते न खलु कश्चित् उपायः

सर्वलोकप्रतिषेधकरो यः ।

सर्वथा स्वहितं आचरणीयं

किं करिष्यति जनो बहुजल्पः ॥

स्वजीवत्वविषये तुच्छबुद्धिरेव सदा भवेत् मनसि —

कोटयो ब्रह्मणो याताः गताः सर्गपरंपराः ।

प्रयाताः पांसुवत् भूपाः का धृतिः मम जीविते ॥

येषां निमेषणोन्मेषौ जगतां प्रलयोदयौ ।

तादृशाः पुरुषाः नष्टाः मादृशां गणनैव का ॥

संक्षेपतः —

यतिः परमहंसस्तु तुर्याख्यः श्रुतिशासनात् ।

शान्तो दान्तः सर्वसमः प्रणवाभ्यासतत्परः ॥

श्रवणादिरतः शुद्धो निदिध्यासनतत्परः ।

ब्रह्मभावेन संपूर्य ब्रह्माण्डं अखिलं स्थितः ॥

निर्द्वन्द्वो नित्यसत्त्वस्थः सर्वत्र समदर्शनः ॥

आत्मनः चतुर्विधं स्वरूपं ज्ञात्वा, मत्तो न कश्चित् अन्यो
व्यतिरिक्तः इत्यालोच्य, ब्रह्मैवाहं इति स्मरन्, जीर्णकौपीनवासा
वा नग्नो वा ध्यानपरायणः, प्रारब्धप्रतिभासनाशपर्यन्तं सर्वत्र
स्वरूपं एव पश्यन्, देहवासना शास्त्रवासना लोकवासनाऽतीतः
विधिनिषेधबन्धात् उत्तीर्य च, देहपतनपर्यन्तं स्वरूपानुसंधानेन
वसेत् ॥

भेदाभेदौ सपदि गलितौ पुण्यपापे विशीर्णे

मायामोहौ क्षयमधिगतौ नष्टसंदेहवृत्तिः ।

शब्दातीतं त्रिगुणरहितं प्राप्य तत्त्वावबोधं

निर्द्वैगुण्ये पथि विचरतां को विधिः को निषेधः ॥

यद्यप्येवं आरूढविषये विधिनिषेधबद्धत्वं नैव भवेत्,
तथाऽपि आरुरुक्षूणां ज्ञानाभ्यासिनां संन्यासिनां तु तद्वद्धत्वं
वर्तते एव । अतः ते सर्वदा स्वधर्मनिष्ठा एव भवेयुः, न परधर्मा-
बलम्बिनः । परधर्माश्रितत्वं सर्वथा त्यज्यम् ॥

अथ संप्रहोक्त्या त्यक्तव्यपरधर्मसूचनम् —

प्रायशः सर्वत्र अस्मिन् काले परमहंसेष्वपि परधर्माश्रितत्वं
दृश्यते । वर्तन्ते खलु बहवः परमहंसाः,

✓ १ कुटीचकवत् —

ऋतुक्षौरे, वस्त्रद्वयधारणे, स्थिरतया मठावासनिवासे, एकैव
अन्नभोजने, बन्धुमित्रादिगृहेष्वपि भिक्षाग्रहणे, मातृपितृगुर्वाराधने च ।

२ कुटीचक्रबहूदकवत् — ग्राह्यदेवार्चने मन्त्रजपानुष्ठाने च ।

३ बहूदकहंसवत् — त्रिपुण्ड्रधारणे ।

४ गृहस्थादिवत् — १ परिग्रहबाहुल्ये ।

१ बहुवस्त्राणि (केषांचित् कार्पासव्यतिरिक्तपट्टकम्बलादीनि च) २. बहुपात्राणि (केषांचित् तैजसपात्राण्यपि) ३. स्वोपयोगार्थं पुस्तकादिबहुवस्तुसंग्रहः, ४. मञ्चकादिरूपशय्या, ५. दार्वासंनं ६. आभरणवत् सुवर्णादिसंयुक्ताक्षादिमालाधारणं च ।

२ जनसंसर्गे (केषांचिद्विषये ज्ञातिबन्धुजनसंसर्गोऽपि दृश्यते, जनानां परस्परं सन्ध्यादिकरणं अपि ।

३ निग्रहानुग्रहयोः, ४. लोकसंग्रहकार्येषु, देशीयादि-
लौकिकव्यवहारेषु, ५. सभास्थले उपन्यासपुराणप्रवचनादिषु,
६. मन्त्रतन्त्रव्यापारे ७. चिकित्सादिकार्येषु, ८. द्रव्यादिग्रहणे,
९. तीर्थक्षेत्राटनदूरयात्रासु, प्रयत्नतः उत्सवदर्शने, १०. शिबिका-
गजाश्ववृषभशकटारोहणे, ११. लौकिकप्राकृतजनवत् नाभेः ऊर्ध्वं
ज्ञानोः अधश्च वस्त्रधारणे, १२. बाह्यानुष्ठाने, १३. व्रतादि-
कर्मनुष्ठाने, १४. संगीतनामकीर्तनादिषु, १५. अज्ञादिदाने,
१६. पाचयित्वा, (कैश्चन स्वयं पक्त्वापि) भोजने १७. पितादीन्
हृदिश्य विशेषस्नानदण्डतर्पणादिषु, १८. मठाधिष्ठानालयादि-
निर्माणे, १९. वन्दवनादिपरिचालने, वृक्षारोहणे, पत्रपुष्प-

कलादिछेदने, २०. धनधान्यमठभूम्यादिषु स्वत्वकरणे, २१. क्रम-
 अतिक्रम्य शिष्यसंग्रहे, २२. कर्मकाण्डविषयकविधायककर्मणि,
 २३. हस्ताभ्यां नद्युत्तरणे, २४. चन्दन-पुष्प-ताम्वूलादिधरणे,
 २५. क्रयविक्रयादिव्यापारे, २६. लौकिककुशलप्रश्नादिकरणे,
 २७. आगन्तुगृहस्थादीनां अतिथिसत्कारे च ॥

किं बहुना? श्रुतिविरुद्धाः सर्वेऽपि आचाराः अत्र संग्राह्याः ।
 पूर्वोक्तपरधर्माश्रितत्वं तद्वत् श्रुतिविरुद्धान्यसंप्रदायाश्रितत्वञ्च परिहर्त-
 व्यमेव परमहंसैः यदि इच्छन्ति ते पारमहंस्यसिद्धिम् ॥

केचन ब्रुवन्ति — केषांचित् पारमहंसधर्माणां बहुशः
 दुःसाधत्वात् कुटीचकादिपरधर्माः अवलम्ब्यन्ते इति । एवंविधधर्म-
 मिश्रीकरणं अन्याय्यम् । स्वस्य तण्डुलसौकर्यं न भवति इत्युक्त्वा
 कीपासनस्थाने गृहस्थेन ब्रह्मचारिप्रयुक्तसमिदाधानं कृतं स्यात्
 वा? नैव । तथैव पाकविषयछेशाधिक्यात् पक्वान्नमाधूकर-
 भिक्षाग्रहणं यतिब्रह्मचारिवत् गृहस्थेन कृतं चेत् स नारकी एव
 भवेत् । तस्मात् अन्यधर्मावलम्बनं सुतरां असत् ॥

प्रकरणम् २०

संक्षेपपरमहंसधर्मनिर्णयः

‘पुनरावृत्तिसहितो लोको मे माऽस्तु’ इति तीव्रतरवैराग्य-
 चक्षपन्नः मुमुक्षुः निर्दोषश्च ब्राह्मणः जिज्ञासुः स च शास्त्रोक्तविधिना

विविदिषाक्रमसंन्यासं दिनद्वये विधाय, गृहस्थप्रार्थनापूर्वकं स्वयं कटिसूत्रं कौपीनं वस्त्रं एकं च स्वीकृत्य परिधाय, दण्डं कमण्डलुं च गृहीत्वा, आत्मज्ञानाय गुरुसमीपं गच्छेत् । प्रणवमहावाक्योपदेशं लब्ध्वा, प्रणवाभ्यासेन सह वेदान्तश्रवणं कुर्वन् दृढज्ञानोत्पत्तिपर्यन्तं गुरुनिकटे वसेत् । मेधावी चेदपि अन्तिमपक्षे एकसंवत्सरं वा तथा वसेत् । केषांचिद्विषये बहुकालपर्यन्तं, यावदायुः अपि वा श्रवणमेव पुनः पुनः कर्तव्यं इति भवेत् । यथा वा भवतु । दृढज्ञानोत्पत्तेः पूर्वं गुरुं विहाय न बहिः गच्छेत् इति सिद्धम् । शमादिसहितः श्रवणमनने तथा सम्यक् अभ्यस्येत् यथा “अहं ब्रह्म” इति वाक्यार्थविज्ञानं सुनिश्चलं भवेत् शीघ्रमेव । प्रज्ञावान् सारग्राही सन् आसुप्तेः कालं नयेत् वेदान्तचिन्तया ॥

यस्य नास्ति स्वयं प्रज्ञा शास्त्रं तस्य करोति किम् ।

लोचनाभ्यां विहीनस्य दर्पणः किं करिष्यति ॥

अनेकानि च शास्त्राणि स्वल्पायुः विघ्नकोटयः ।

तस्मात् सारं विजानीयात् क्षीरं हंस इवाम्भसि ॥

यस्तु “इदं ज्ञानं इदं ज्ञेयं सर्वं तत् श्रोतुं इच्छति” स वै मूढः, यतः “दिव्यवर्षसहस्रायुः शास्त्रान्तं नैव गच्छति” ॥

यदा गुरुसमीपे स्थीयते तदा गुरुशुश्रूषया सह श्रवणकार्यं एव मुख्यं इति मन्तव्यम् । देशकालविशेषादिकारणैः यस्य कस्यापि

परिग्रह-स्नान-प्रणवानुसन्धान-भिक्षादिनियमेषु किञ्चित् न्यूनाधिक्यं भवति चेत् अपि, तादृशनियमविषयेषु गुरोः आज्ञाप्रकारेण स्थित्वा यमेषु यथा तथा श्रवणविषयेऽपि अप्रमत्तो भवेत् ॥

यदा निस्संदेहतया आत्मस्वरूपावगमनं सिद्धं भवेत्, अतः श्रवणविषये अलंबुद्धिरपि उत्पद्येत, तदा निदिध्यासनाभ्यासार्थं गुरुं अनुज्ञाप्य बहिः गच्छेत् । स्वदेश-ज्ञातचरदेशबन्धुमित्र-जनदेशादीन् हित्वा, पुण्यनदीजलावृतं प्रशस्तधार्मिकप्रदेशं गत्वा, शक्तश्चेत् तत्र मुख्यपरमहंसपक्षावलम्बनार्थं निदिध्यासनपूर्वाङ्गत्वेन च दण्डकमण्डलुवस्त्रादिपरिग्रहं सर्वं श्रुत्युक्तप्रकारेण अप्सु विसृज्य, अथ नम्रो वा एककौपीनवान् वा भूत्वा संचरेत् । न कन्थालेशोऽपि भवेत् । एवं वस्त्राविसर्जनं कर्तुं अशक्तश्चेत् दण्डवस्त्रादिभिः सहैव संचारं कुर्यात् । सर्वत्र पद्मयामेव संचारः कर्तव्यः ॥

ग्रामैकरात्रादिविधिं अनुसृत्य सर्वदा संचारशीलः स्यात् । सप्तरात्रात् ऊर्ध्वं यत्र कुत्रापि न तिष्ठेत् । यावत्पर्यन्तं अटनशक्तिः भवति शरीरे, तावत्पर्यन्तं संचारः कर्तव्य एव । यदा तु अशक्तिः संजायते तदनन्तरं स्थिरतया प्रशस्तैकान्तस्थानरतिः भवेत् । ग्रामादिषु स्थितं चेदपि न दोषः ।

उक्तं खलु —

वृद्धानां आतुराणां च भिक्षूणां सङ्गवर्जिनाम् ।

ग्रामे वाऽथ पुरे वाऽपि वासो नैकत्र दुष्यति ॥ इति ॥

प्रामान्ते वा शून्यागार देवगृह वृक्षमूल लृणकूट कुलालशाला
अग्निहोत्रशाला वल्मीक नदीतट पुलिन कोटर गिरिकुहरकन्दर
निर्झर स्थण्डिलादि निर्जनस्थलेषु शमशाने वा वने वा वसन् सर्वदा
ब्रह्मप्रणवं अनुस्मरन् निदिध्यासनपरो भवेत् ॥

प्रामादिशसविषये पर्यटनकाले यथा तथैव, मुख्यपक्षे
करपात्रेण पञ्चगृहेष्वेव यथोक्तकाले भैक्षं आचरेत् । प्रामात् दूरे
गिरिवनादि-एकान्तवासविषये तु यथालाभं अयाचितोपपन्नाहारो
भवेत् । श्रूयते च —

अयाचितं यथालाभं भोजनाच्छादनं भवेत् ॥ इति ॥

मुख्यतया तादृशैकान्तवासमुद्दिश्यैव उक्तं पूर्वं —

न सुखं देवराजस्य न सुखं चक्रवर्त्तिनः ।

यादृशं वीतरागस्य मुनेरेकान्तवासिनः ॥ इति ॥

तादृशस्य सर्वा अपि दिशः सुखमय्यः एव । पूर्वोक्तरीत्या

एकान्तवासिनः कार्यं ध्यानमेव, नान्यत् । यथा हि —

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः प्रत्याहृत्य मनश्चलम् ।

प्रत्यगात्मनि संस्थाप्य ध्यानं कुर्यात् यतिः सदा ।

एतावतैव पर्याप्तं भिक्षोः एकान्तशीलिनः ॥ इति ॥

स्वरूपानुसन्धानं विना अन्यथाच्चारणपरत्वं नाऽस्तु । न

इठयोगशास्त्रप्रवृत्तिः, न मन्त्रतन्त्रव्यापारश्च । अशेषचित्तवृत्ति-

त्यागमेव अभ्यस्येत् । यदा बहिर्दृष्टिः विशेषेण वर्तते, तदा सर्वत्र समदृष्ट्यभ्यास एव कार्यः ॥

मुख्यपरमहंसस्य धर्माः लक्षणानि चात्र संक्षेपेण सूच्यन्ते । अभ्यासकाले धर्मा ये भवन्ति त एव अपरूढदशायां लक्षणानि इत्यवगन्तव्यम् ॥

देहमात्रावशिष्टः (कटिसूत्रकौपीनमात्रपरिग्रहवान् वा भवेत्) सर्वत्र भूतलशयनः । जलस्थलकमण्डलुः । क्षौरकर्म्मनिवर्तकः (अयन-क्षौरमपि वा भवेत्) । स्नानादिनियमातीतः (स्नानमपि कृतं स्यात्) । भस्मोद्धूलनपरः । युक्तचातुर्मास्यनियमः । अव्यक्त-लिङ्गः । अव्यक्ताचारः । सर्वत्यागी । शुद्धमानसः । ब्रह्ममार्गे सम्यक् संपन्नः । षण्ड अजिह्व-मूक बधिर-अन्ध-मूढ बाल-उन्मत्त-पिशाचवत् आचरन् । मानापमानवर्जितः । निन्दावर्षादिसहिष्णुः । असंभाषणपरः । शीतोष्णद्वन्द्वादिसर्वसहः । सर्वसमः । सर्वोपरतः । गुणत्रयव्यतीतः । तापत्रयविनिर्मुक्तः । निर्ममः । अनिकेत-वासी । अप्रयत्नः । सर्वत्र शुभाशुभयोः अनभिस्नेहः । सम-लोष्टाश्मकाश्चनः । नित्यतृप्तः । शुक्लध्यानपरायणः । देवतान्तर-ध्यानशून्यः । अध्यात्मनिष्ठः । स्वपूर्वापन्नाश्रमाचारविद्याधर्मप्रभावं अननुस्मरन् । स्ववपुः कुणपाकासमिव पश्यन् । मेदोवृद्धिं अकुर्वन् । स्तुतिदूषणाहंकार मत्सरगर्वदम्भेर्वासूयेच्छाद्वेष सुख दुःखकामक्रोध-लोभमोहादीन् भस्माकुर्वन् । स्वव्यतिरिक्तं सर्वं अन्तः-बहिः असम्यमानः । सर्वं अनन्यबुद्ध्या पश्यन् । सर्वक्रियाकारक-

निवर्तकः । नित्यानन्दः प्रसन्नात्मा । अन्यचिन्ताविषर्जितः ।
आत्मध्यानमात्रसन्ध्योपासनः । सर्वदा स्वरूपध्यानेन निरालम्बा-
बलम्बी सन् । संपूर्णसच्चिदानन्दाद्वयचिद्धनः तद्ब्रह्माहं अस्मि इति
ब्रह्मप्रणवं अनुस्मरन् जीवन्मुक्तिं अवाप्य शरीरत्वं उत्सृज्य केवलं
ब्रह्मैव भवति ॥

प्रकरणम् २१ Death

अन्त्यसंस्कारविधिसूचनम्

निषेकादिश्मशानान्ताः विधयो ब्राह्मणाश्रिताः ॥

मन्त्रवदेव यातिसंस्कारः कर्तव्यः । संन्यासी परमहंसा-
अस्वलितस्वरूपध्यानेन देहत्यागं करोति यः सः मुक्तो
भवति ।

तीर्थे श्वपचगृहे वा नष्टस्मृतिरपि परित्यजन् देहम् ।

ज्ञानसमकालमुक्तः कैवल्यं याति हतशोकः ॥

प्राणनिर्गमनादूर्ध्वं प्रतिमा वैष्णवी तु सा ।

देहः परमहंसस्य जीवन् विष्णुः अयं स्वयम् ॥

खननं वहनं स्पर्शं संस्कुर्वन् शुद्धिमृच्छति ।

स्नानमात्रेण लभते अश्वमेधं पदे पदे ॥

स्पर्श इत्यनेन शिरोभेदन शरीरखण्डननिक्षेपणादीनि अपि

उपलक्ष्यन्ते । शुद्धिं इति ह्यनमात्रेण अवभृथवत् शुद्धिमान् भवति
इत्यर्थः । प्रेतत्वाभावेन अशुद्धयभावः इत्यवधेयम् । “संन्यः
संन्यसनादेव प्रेतत्वं नैव जायते ” इत्युक्तत्वात् ॥

कुटीचकं दहेदेव पूरयेत् तु बहूदकम् ।

विक्षिपेत् जले हंसं परहंसं विकीरयेत् ॥

(विकिरणं च खण्डान् कृत्वा चतुर्दिक्षु प्रक्षेपः ॥)

अन्यत्र—

कुटीचकं संप्रदहेत् बहूदकं जले क्षिपेत् ।

हंसं चैव तु निक्षिप्य परहंसं विकीरयेत् ॥ इति ॥

देहः परमहंसस्य देयः छित्वाऽत्र खण्डशः ।

भूतेभ्यः इति चेच्छान्ति विरक्ताः न परे तथा ॥

अत्र कुटीचकस्य दाह एव । बहूदकस्य भूमौ पूरणं जल-
विवेशो वा । हंसस्य जलमेव इति नियमः । परमहंसस्य दिक्षु
विकिरणं वा, जले निक्षेपणं वा, भूमौ वा पूरणं, इति विवेकः ॥

मृते न दहनं कार्यं परहंसस्य सर्वदा ।

कर्तव्यं खननं तस्य नाशौचं नोदकक्रिया ॥

(अत्र खननं इति जलनिक्षेपविकिरणयोरपि उपलक्षणम्)

असंस्कृतशरीराणां दौर्गत्यं नैव जायते ।

संन्यस्य सर्वकर्माणि शिवाश्रयपराः यतः ॥

देहं दूषयतस्तेषां राज्ञो राष्ट्रं च नश्यति ।

तद्रामवासिनस्तेऽपि भवेयुः भृशदुःखिताः ॥

अन्यत्र —

असंस्कृतं विशीर्येत यत्र देशे कलेबरम् ।

धर्मलोपो भवेत् तत्र दुर्भिक्षमरणादिकम् ॥

तस्मात् यतेस्तु संस्कारं मन्त्रवत् कुरुते गृही ॥ इति ॥

प्राप्ते येन केनापि शुद्धात्मना गृहस्थेन यतिसंस्कारः कृतः—

स्यात् ॥

संनिकृष्टो यतेः पुत्रो यदि स्वपितृनाशने ।

कृत्वा तु वपनं स्नात्वा शुद्धात्मा यतिसंक्रियाम् ॥

यथावत् कुर्यात् । पुत्रातिरिक्तस्य गृहस्थस्य वपनं न इति

केचित् ॥

अथ प्रयोगसूचनम् —

यतिसंस्कारे अधिकारासिद्धयर्थं कृच्छ्रत्रयात्मकं प्रायश्चित्तं

संकल्पपूर्वकं यथाविधि कृत्वा वपनं कुर्यात् । स्नानानन्तरं शुद्धो

भूत्वा, देशकालौ संकीर्य, ब्रह्मीभूतस्य नारायणरूपिणो भिक्षोः

शौनकोक्तविधिना संस्कारार्थं संकल्पं कृत्वा, अथ अन्नपानं नवं

कलशं आदाय तीर्थोदकेन आपूर्य, तदुदकं “गङ्गे च” इत्यादि-

मन्त्रैः अभिमन्त्र्य, प्राणायामपुरस्सरं रौद्रमन्त्रैः विष्णुसूक्तैः आपो-

हि ष्ठा इति तिसृभिः यतेः शरीरस्य अभिषेकं कृत्वा, अश्वात्

तच्छरीरं वस्त्रगन्धपुष्पादिभिः अलंकृत्य , शिक्ये शरीरं आरोप्य ,
वेदपारायणमन्त्रघोषैः जयशब्दैः दुन्दुभीनां खैरपि सह ग्रामात्
 प्राचीं उदीचीं वा दिशं नीत्वा , शुद्धदेशं समाश्रयेत् । नदीतीरे
 अश्वत्थमूले देवतायतने वा “अधस्तात् ब्रह्मवृक्षस्य गर्भं कुर्यात्
 यथाविधि” । ततो भूमिं व्याहृतिभिः संप्रोक्ष्य दण्डप्रमाणां
 मध्यगतां चतुरस्रां देवयजननाम्रीं खात्वा , तन्मध्ये सूक्ष्मगर्भं
 सार्धहस्तपरिमितं कृत्वा , लवणं प्रक्षिप्य , सप्तव्याहृतिभिः पञ्चगव्येन
 प्रोक्ष्य [जलसमाधिपक्षे गर्तस्थाने महानदीं वा परिकल्प्य तत्र
 पञ्चगव्यं प्रक्षिप्य] दक्षिणाग्रान् कुशान् आस्तीर्य , सावित्र्या शरीरं
 संप्रोक्ष्य , पुरुषसूक्तेन शङ्खोदकेन संस्नाप्य , प्रणवेन च अष्टोत्तर-
 शतवारं संस्नाप्य , षोडशोपचारैः अभ्यर्च्य , तुलस्यादिमिलित-
पुष्पमालाभिः गन्धादिभिश्च अलंकृत्य , विध्युक्ततत्तन्मन्त्रोच्चारणेन
 शरीरं गर्ते निधाय , दण्डं दक्षिणहस्ते (भङ्क्त्वा त्रेधा कृत्वा)
 निधाय [असति दण्डे शेषेण संस्कारं अर्हति] , तत्तन्मन्त्रेण
 हृदये भ्रुवोः मध्ये मूर्ध्नि नाभौ कर्णयोश्च प्रत्येकं जपेत् ॥

अथ “भूमिः” इत्यादिमन्त्रेण मूर्धानं परशुना अश्मना
 वा शङ्खेन वा नारिकेलेन वा भिन्द्यात् । शिरोभेदनं कर्तुं अशक्तश्चेत्
 शिरसि गुडपिण्डं फलं नारिकेलादि वा निधाय भिन्द्यात् , यथाविधि
 अभिमन्त्र्य दर्मैः आच्छाद्य सप्तव्याहृतिभिः प्रणवेन च देवयजनं
 घनतरलवणेन सिकतादिनाऽपि वा पूरयेत् । भूमिं भृशं खात्वा
 मृदा आच्छादयेत् । अन्यथा ग्राम्यादिभक्षणे अनावृष्टिः भवेत् ॥

अलनिक्षेपणविषये पूर्वोक्तशिरोभेदनानन्तरं “भूः” इत्यादिना अभिमन्त्र्य, दर्भैः आच्छाद्य, पुनः व्याहृतित्रयेण अभिमन्त्र्य, पाषाणैः दृढं बध्वा, जले महाह्वये प्रणवेन स्वाहान्तेन भिक्षुदेहं ओषयेत् ॥

विकिरणविषये तु शिरोभेदनानन्तरं व्याहृतित्रयेण अभिमन्त्र्य भिक्षुदेहं छित्वा खण्डान् कृत्वा चतसृषु दिक्षु प्रक्षिपेत् ॥

ततः “अग्निना” इत्यादयः चतस्र ऋषयः “चित्तिः शुक्” इत्यादयः पञ्च अनुवाकाः — एतैः सर्वैः अनुमन्त्रयेत् ॥

अथ “देवा अवन्तु नः” इत्यादिषड्भुक्त्वा अप्त्वा, “जन्मादिसंभावितपापैः मुक्ता वयं, अश्वमेधसहस्रफलं प्राप्ताः” इति भावयन्तः नमस्कृत्य, अवभृथनुद्धृष्टा स्नात्वा, गन्धादि घृत्वा नैवेद्यशेषं गृहीत्वा, आगमनोत्सवात् अधिकोत्सवाः उच्येः हरिहर-अजनपुरस्सरं गच्छेयुः ॥

पुत्रश्चेत्, “प्रकेतुना” इत्यनुवाकं गतसमीपे (हृदस्य यश्चाद्वा अन्यत्र वा) उपविश्य होतृकवैदिकस्वरेण शंसेत् । ततः पूर्वोक्तरीत्या “अग्निना” इत्यादिभिः सर्वैः अनुमन्त्रयेत् । अथ कर्ता स्नात्वा आचम्य संकल्पपुरस्सरं सव्येन देवतीर्थेनैव आत्मान्त-रात्मपरमात्मनां प्रत्येकं चतुर्वारं तर्पणं कुर्यात् । ततः, शुक्लपक्षे मृतस्य केशवादि-द्वादशनामभिः, कृष्णपक्षे मृतस्य संकर्षणादि-

द्वादशनामभिः, द्वितीयान्तनामोच्चारणधुरस्सरं तर्पयामि-इत्यन्तेन तर्पणानि कुर्यात् । इमानि तर्पणाजि क्षीरेण इति केचित् ॥

अथ तीरं प्राप्य, धौतवस्त्रं परिधाय, आचम्य सिद्धिं गतस्य नारायणपूजनं संकल्प्य, खनन-जलनिक्षेपणविकिरण-पश्चानु-सारेण देवयजनोपरि वा नदीतीरे वा देवालयादिषु वा चतुरस्र-वेदिकां संपाद्य (कारयित्वा), तत्र मृण्मय लिङ्गं संस्थाप्य, अलंकृत्य (अशक्तौ नदीजले एवं तत्स्वरूपं विचिन्त्य वा) पुरुष-सूक्तेन एकैकं च अन्ते नमो नारायणाय इत्युक्त्वा, आवाहनादि-षोडशोपचारपूजां कृत्वा, घृतमिश्रपायसबलिं निवेद्य, घृतदीपं च निवेद्य, तन्निवेदितपायसं नद्यादिजले क्षिपेत् । ततः, शङ्खे शुद्धजलं आदाय, तत्र गन्ध-पुष्प-तुलसीदलफलादिकं च प्रक्षिप्य विध्युक्तमन्त्रेण अष्टौ अर्घ्याणि दत्त्वा गृहं गच्छेत् इति प्रथमदिन-कृत्यम् ॥

एवं दशदिनपर्यन्तं क्षीरतर्पण-पूजन-पायसबलिदान-दीपदान-अर्घ्यप्रदानानि प्रत्यहं कुर्यात् । ततः एकादशे अहनि पार्वणम् । द्वादशे अहनि नारायणबलिः । द्वादशदिने वा त्रयोदशदिने वा समाराधनम् ॥

अहन्येकादशे प्राप्ते पार्वणं तु विधीयते ।

नारायणबलिश्चास्य कर्तव्यो द्वादशेऽहनि ॥

कृत्वा विष्णोः महापूजां पायसं च निवेदयेत् ।

सपिण्डीकरणं नैव नैकोद्दिष्टं कदाचन ॥

नाशौचं नैव शोकश्च बन्धूनां गोत्रिणामपि ।

प्रत्यब्दं पार्वणं कुर्यात् एष धर्मः सनातनः ॥

द्वादशाहमनध्यायं कुर्याच्छिष्यः समाहितः ।

असंनिकृष्टे पुत्रे, मृत्यनन्तरं शीघ्रमेव तेन न श्रुतं चत् —

अह्वानिष्ठे च संन्यस्ते पितर्युपरते श्रुते ।

स्नात्वा वपनपूर्वं तु शुक्लायां तदनन्तरम् ।

दशम्यामेव कुर्यात् तु नारायणबलिं सुतः ॥

अन्यच्च ; खननपूरणपक्षे समाधिस्थले —

अश्वत्थस्थापनं कार्यं तद्देशेऽश्वर्युणा मुने ।

अश्वत्थे स्थापिते तेन स्थापितो हि महेश्वरः ॥

अश्वत्थं वा वटं वाऽपि शस्यं वाऽन्यवनस्पतिम् ।

वैष्णवीं प्रतिमां तत्र लिङ्गं वा शैवमेव च ॥

आदित्यं वा गणेशं वा भवानीं वा श्रियं तथा

प्रतिष्ठाप्य च पूजां च तत्र कुर्युः महाधियः ॥

हरिः ओं । ओं तत् सत् ।

समाप्तोऽयं ग्रन्थः ।

P. G. K. N. N. D. T. K. T. A. N.
LIBRARY,
THAROVANAM P. O.
Pin-605756.

1000

Figure 1. The effect of the concentration of the *Agrobacterium* suspension on the transformation efficiency of *Agrobacterium* strains.

Figure 1. The effect of the concentration of the *Agrobacterium* suspension on the transformation efficiency of *Agrobacterium* strains.

1. *Chlorophyll a* and *Chlorophyll b* were determined by the method of Lichtenthaler and Sponholz (1980). The total chlorophyll content was determined by the method of Arar and Cook (1980).

1. *Chlorophyll a* and *Chlorophyll b* were determined by the method of Arar and Collins (1971) using a Shimadzu 1010 UV-Visible Spectrophotometer. The concentration of chlorophyll was expressed in $\mu\text{g mL}^{-1}$.

1. The first part of the paper is devoted to the study of the asymptotic behavior of the solutions of the system (1) as $t \rightarrow \infty$. It is shown that the solutions of the system (1) are bounded and tend to zero as $t \rightarrow \infty$ if the matrix A is stable. The second part of the paper is devoted to the study of the asymptotic behavior of the solutions of the system (1) as $t \rightarrow \infty$ if the matrix A is not stable. It is shown that the solutions of the system (1) are unbounded and tend to infinity as $t \rightarrow \infty$ if the matrix A is not stable.

[illegible]

1000

1996, 1997, 1998, 1999, 2000, 2001, 2002, 2003, 2004, 2005, 2006, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011, 2012, 2013, 2014, 2015, 2016, 2017, 2018, 2019, 2020, 2021, 2022, 2023, 2024, 2025, 2026, 2027, 2028, 2029, 2030, 2031, 2032, 2033, 2034, 2035, 2036, 2037, 2038, 2039, 2040, 2041, 2042, 2043, 2044, 2045, 2046, 2047, 2048, 2049, 2050, 2051, 2052, 2053, 2054, 2055, 2056, 2057, 2058, 2059, 2060, 2061, 2062, 2063, 2064, 2065, 2066, 2067, 2068, 2069, 2070, 2071, 2072, 2073, 2074, 2075, 2076, 2077, 2078, 2079, 2080, 2081, 2082, 2083, 2084, 2085, 2086, 2087, 2088, 2089, 2090, 2091, 2092, 2093, 2094, 2095, 2096, 2097, 2098, 2099, 2100, 2101, 2102, 2103, 2104, 2105, 2106, 2107, 2108, 2109, 2110, 2111, 2112, 2113, 2114, 2115, 2116, 2117, 2118, 2119, 2120, 2121, 2122, 2123, 2124, 2125, 2126, 2127, 2128, 2129, 2130, 2131, 2132, 2133, 2134, 2135, 2136, 2137, 2138, 2139, 2140, 2141, 2142, 2143, 2144, 2145, 2146, 2147, 2148, 2149, 2150, 2151, 2152, 2153, 2154, 2155, 2156, 2157, 2158, 2159, 2160, 2161, 2162, 2163, 2164, 2165, 2166, 2167, 2168, 2169, 2170, 2171, 2172, 2173, 2174, 2175, 2176, 2177, 2178, 2179, 2180, 2181, 2182, 2183, 2184, 2185, 2186, 2187, 2188, 2189, 2190, 2191, 2192, 2193, 2194, 2195, 2196, 2197, 2198, 2199, 2200, 2201, 2202, 2203, 2204, 2205, 2206, 2207, 2208, 2209, 2210, 2211, 2212, 2213, 2214, 2215, 2216, 2217, 2218, 2219, 2220, 2221, 2222, 2223, 2224, 2225, 2226, 2227, 2228, 2229, 2230, 2231, 2232, 2233, 2234, 2235, 2236, 2237, 2238, 2239, 2240, 2241, 2242, 2243, 2244, 2245, 2246, 2247, 2248, 2249, 2250, 2251, 2252, 2253, 2254, 2255, 2256, 2257, 2258, 2259, 2260, 2261, 2262, 2263, 2264, 2265, 2266, 2267, 2268, 2269, 2270, 2271, 2272, 2273, 2274, 2275, 2276, 2277, 2278, 2279, 2280, 2281, 2282, 2283, 2284, 2285, 2286, 2287, 2288, 2289, 2290, 2291, 2292, 2293, 2294, 2295, 2296, 2297, 2298, 2299, 2300, 2301, 2302, 2303, 2304, 2305, 2306, 2307, 2308, 2309, 2310, 2311, 2312, 2313, 2314, 2315, 2316, 2317, 2318, 2319, 2320, 2321, 2322, 2323, 2324, 2325, 2326, 2327, 2328, 2329, 2330, 2331, 2332, 2333, 2334, 2335, 2336, 2337, 2338, 2339, 2340, 2341, 2342, 2343, 2344, 2345, 2346, 2347, 2348, 2349, 2350, 2351, 2352, 2353, 2354, 2355, 2356, 2357, 2358, 2359, 2360, 2361, 2362, 2363, 2364, 2365, 2366, 2367, 2368, 2369, 2370, 2371, 2372, 2373, 2374, 2375, 2376, 2377, 2378, 2379, 2380, 2381, 2382, 2383, 2384, 2385, 2386, 2387, 2388, 2389, 2390, 2391, 2392, 2393, 2394, 2395, 2396, 2397, 2398, 2399, 2400, 2401, 2402, 2403, 2404, 2405, 2406, 2407, 2408, 2409, 2410, 2411, 2412, 2413, 2414, 2415, 2416, 2417, 2418, 2419, 2420, 2421, 2422, 2423, 2424, 2425, 2426, 2427, 2428, 2429, 2430, 2431, 2432, 2433, 2434, 2435, 2436, 2437, 2438, 2439, 2440, 2441, 2442, 2443, 2444, 2445, 2446, 2447, 2448, 2449, 2450, 2451, 2452, 2453, 2454, 2455, 2456, 2457, 2458, 2459, 2460, 2461, 2462, 2463, 2464, 2465, 2466, 2467, 2468, 2469, 2470, 2471, 2472, 2473, 2474, 2475, 2476, 2477, 2478, 2479, 2480, 2481, 2482, 2483, 2484, 2485, 2486, 2487, 2488, 2489, 2490, 2491, 2492, 2493, 2494, 2495, 2496, 2497, 2498, 2499, 2500, 2501, 2502, 2503, 2504, 2505, 2506, 2507, 2508, 2509, 2510, 2511, 2512, 2513, 2514, 2515, 2516, 2517, 2518, 2519, 2520, 2521, 2522, 2523, 2524, 2525, 2526, 2527, 2528, 2529, 2530, 2531, 2532, 2533, 2534, 2535, 2536, 2537, 2538, 2539, 2540, 2541, 2542, 2543, 2544, 2545, 2546, 2547, 2548, 2549, 2550, 2551, 2552, 2553, 2554, 2555, 2556, 2557, 2558, 2559, 2560, 2561, 2562, 2563, 2564, 2565, 2566, 2567, 2568, 2569, 2570, 2571, 2572, 2573, 2574, 2575, 2576, 2577, 2578, 2579, 2580, 2581, 2582, 2583, 2584, 2585, 2586, 2587, 2588, 2589, 2590, 2591, 2592, 2593, 2594, 2595, 2596, 2597, 2598, 2599, 2600, 2601, 2602, 2603, 2604, 2605, 2606, 2607, 2608, 2609, 2610, 2611, 2612, 2613, 2614, 2615, 2616, 2617, 2618, 2619, 2620, 2621, 2622, 2623, 2624, 2625, 2626, 2627, 2628, 2629, 2630, 2631, 2632, 2633, 2634, 2635, 2636, 2637, 2638, 2639, 2640, 2641, 2642, 2643, 2644, 2645, 2646, 2647, 2648, 2649, 2650, 2651, 2652, 2653, 2654, 2655, 2656, 2657, 2658, 2659, 2660, 2661, 2662, 2663, 2664, 2665, 2666, 2667, 2668, 2669, 2670, 2671, 2672, 2673, 2674, 2675, 2676, 2677, 26

Figure 1. The effect of the concentration of the *Agrobacterium* suspension on the transformation efficiency of *Agrobacterium* strains. The concentration of the *Agrobacterium* suspension was 10⁶ cells/ml (A), 10⁷ cells/ml (B), 10⁸ cells/ml (C), and 10⁹ cells/ml (D). The concentration of the *Agrobacterium* suspension was 10⁶ cells/ml (A), 10⁷ cells/ml (B), 10⁸ cells/ml (C), and 10⁹ cells/ml (D). The concentration of the *Agrobacterium* suspension was 10⁶ cells/ml (A), 10⁷ cells/ml (B), 10⁸ cells/ml (C), and 10⁹ cells/ml (D). The concentration of the *Agrobacterium* suspension was 10⁶ cells/ml (A), 10⁷ cells/ml (B), 10⁸ cells/ml (C), and 10⁹ cells/ml (D).

1. *Chlorophyll a* and *Chlorophyll b* were determined by the method of Arar and Collins (1971) using a Shimadzu 1010 spectrophotometer.

1. The first group of people who are interested in the study of the history of the United States are the people who are interested in the history of the United States.

Figure 1. The effect of the concentration of the *Agrobacterium* suspension on the transformation efficiency of *Agrobacterium* strains. The number of transformed cells was determined by the number of colonies obtained on the selective medium. The results are the mean of three independent experiments. Error bars represent the standard deviation.

Principles of Design